

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Forord

I dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift bringer vi tre artikler, der tematiske og kronologisk er meget forskellige. I den første artikel, der er skrevet af Jørgen Mikkelsen, foretages en analyse af de danske købstæders landbrug. Artiklen strækker sig fra 1500- og 1600-tallet over landboreformerne i 1700-tallet til det forandrede landbrug i første halvdel af 1800-tallet. Købstædernes landbrug er et nogenlunde velbeskrevet emne, men hvor det tidligere har drejet sig om analyser af de enkelte købstæders landbrug, foretager denne forfatter en samlet analyse af mange købstæder i en meget lang periode. På den måde illustreres det, at der sker en meget stor forandring med købstædernes landbrug i løbet af disse tre-fire århundreder. Samtidig vises det, at der nok er nogle fælles udviklingsmønstre, men at der også er meget store forskelle mellem de forskellige købstæder. Disse forskelle hænger i væsentlig grad sammen med geografiske variationer, men der er desuden en række historisk betingede politiske og institutionelle faktorer, der har haft betydning for, hvordan landbruget i købstæderne har forandret sig. Blandt andet er der stor forskel på, i hvilken grad købstædernes eliter har overtaget de bymarker, der ellers i udgangspunktet var fælles.

Den næste artikel er skrevet af Erik Hofmeister, og den dækker også en lang tidsperiode. Artiklens fokus er rettet mod Gudenåen og den betydning, åen har haft for det omkringliggende landbrug helt tilbage fra oldtiden. Hovedvægten er dog lagt på de seneste par århundreder. I artiklen foretages en analyse af, hvordan "den store å" er blevet brugt gennem årene. Dels til at sikre vand til engene og markerne i nærheden og samtidigt sørge for tilførsel af vigtige næringsstoffer; dels til at fjerne vand fra dræn, grøfter med videre via reguleringer og dels til i større eller mindre omfang at skabe et økonomisk tilskud via fiskeri. Desuden har åen i vid udstrækning været anvendt til at transportere landbrugsvarer på pramme til købstæderne langs åen, især til Randers. Bønderne har løbende været i konflikt med andre interessenter og har været pålagt forpligtelser om at vedligeholde broer og overkørsler. Det er en vigtig pointe, at frem til 1960erne var det politiske fokus rettet mod, at Gudenåen skulle tjene produktionen langs med åen og særligt landbrugsproduktionen, mens der fra begyndelsen af 1970erne har været stigende krav om naturbeskyttelse og naturgenopretning.

I den sidste artikel bringer Mikael Frausing os helt frem til nutiden, idet han analyserer, hvordan Gram Slot A/S siden 2007 meget aktivt har spillet på slottets kulturarv i sin markedsføring. Det illustreres, hvordan de nye ejere

lige fra overtagelsen har inddraget fortællinger om herregården og selve familien i deres forretningsmodel, og at fem forskellige – men dog sammenhængende – fortællinger benyttes over for besøgsgrupper og samarbejdspartnere. Artiklen er baseret på forfatterens ph.d.-afhandling, og analysen af Gram Slot sættes ind i en større ramme for lignende tiltag på andre danske herregårde. Desuden problematiserer Frausing begrebet kulturarv, fordi det er diskutabelt, om fortællingerne om slottet er videre historisk korrekte. Men det er heller ikke – som der argumenteres for i artiklen – det væsentlige. Det afgørende er, at fortællingerne er med til at skabe Gram Slots “kulturarv”, der på den måde er tæt knyttet til den nutidige betydning af slottet. Altså en nutidig konstruktion af, hvad Gram Slot er og hvilke værdier, der er knyttet til slottet.

Siden det seneste nummer af Landbohistorisk Tidsskrift udkom, er redaktionen blevet udvidet med et nyt medlem, idet Jens Wendel-Hansen er trådt ind. Samtidig er dette nummer den sidste gang, hvor Jeppe Büchert Netterstrøm er med til at redigere tidsskriftet. Jeppe har været medlem af redaktionen siden 2009 og har siden ydet en stor indsats for tidsskriftets udgivelser. Det er derfor beklageligt – men forståeligt – at han vælger at træde ud af redaktionen.

God læselyst!

Jens Wendel-Hansen
Jeppe Büchert Netterstrøm
Merete Bo Thomsen
Michael Nobel Jacobsen
Mogens Rostgaard Nissen

Købstadslandbruget og kampen om byernes naturlige ressourcer

Denne artikel handler om ejendoms- og brugsretten til købstædernes jorder samt de forskellige former for udskiftning, der fandt sted fra cirka 1500 til anden halvdel af 1800-tallet. I særlig grad sættes der fokus på holdningsforskelle og interessekonflikter under udskiftningsbølgen i årtierne omkring 1800. De talrige bybiografier har bibragt os megen viden om strukturer og hændelsesforløb i de enkelte byer. Derimod er der behov for mere forskning vedrørende de centrale og regionale myndigheders beslutninger i spørgsmål om købstædernes landbrug.

Et overset emne?

I 1998 udgav Danmarks Købstadsmuseum Den Gamle By en antologi med titlen *Købstadens landbrug gennem 400 år*. I denne bog kan man flere steder læse, at købstadslandbruget er et overset emne, der er faldet mellem to stole, nemlig den landbohistoriske tradition, der har taget udgangspunkt i forholdene på landet, og den byhistoriske forskning, der i høj grad har koncentreret sig om handel, håndværk og industri.

Men hvis man foretager en systematisk gennemgang af de mange bybiografier og supplerer med andre former for lokalhistorisk litteratur, diverse tidsskrift- og festskriftartikler og nogle klassiske værker fra 1800-tallet, opdager man, at der faktisk er skrevet ganske meget om købstadslandbruget. I flere bybiografier er der for eksempel lange og omhyggelige redegørelser for opdelingen af bymarken, afgrøderotationen og organiseringen af fællesdyrkning og -græsning. Disse resultater har imidlertid kun i meget begrænset omfang fundet vej til mere generelle fremstillinger om dansk historie.¹ Det vil jeg råde bod på i denne artikel, hvor jeg vil sammenfatte den hidtidige forskning om nogle af de mest centrale temaer inden for købstadslandbrugets historie. Det drejer sig om, hvem der havde ejendoms- og brugsret til jorden, samt hvornår og på hvilke måder jorden blev udskiftet.

Desuden dokumenterer artiklen, at de naturlige ressourcer i udpræget grad var en konfliktzone i det førindustrielle bysamfund. De mange konflikter vidner om den store betydning, som adgangen til jord havde i mange byer. I sin beskrivelse af Svendborgs historie har J.O. Bro-Jørgensen formuleret det således: "Byens jorder var den fælles reserve, som vistnok alle indbyggere kunne øse af, en hjælp gennem de onde tider, når andre erhvervsmuligheder svigtede".²

Hertil må dog tilføjes, at der var meget stor forskel på mængden af jord og

omfanget af ager- og avlsbrug i de enkelte byer. I nogle købstæder har landbruget i lange perioder været byens absolut vigtigste erhverv; andre steder havde det en ganske perifer betydning. Ifølge et sæt indberetninger fra 1771 varierede de sjællandske købstæders selvforsyningsgrad med korn da også fra 1-4 % i Næstved, Køge, Frederikssund og Helsingør til 110 % i Store Heddinge. Gennemsnittet for de 18 byer lå på 25 %.³

Tabellen i bilag 1 giver også et godt indtryk af de store forskelle. Tabellen bygger på Statistisk Bureaus areal- og kreaturtællinger i 1861, og den oplyser om det samlede areal og antallet af hornkvæg, får og svin i de enkelte byer.⁴

Købstadslandbrugets opståen

Langt de fleste af de danske købstæder er opstået på kongemagtens jord, og tilsyneladende er mange af byerne allerede i forbindelse med de første privilegietildelinger blevet forsynet med en vis mængde skov eller græsland, som kunne nyttiggøres af byens indbyggere og derved bidrage til byens opkomst.⁵ Kongen kunne dog også nøjes med at give byboerne *brugsret* til mere eller mindre afgrænsede jorder. I 1504 fik borgerne i Stubbekøbing således af Kong Hans tilladelse til for "evig Tid" at holde fædrift i "alle de Vange, som (...) de Landsbyer tilhører, som dær og uden om Byen ligger".⁶

Købstadslitteraturen giver i øvrigt indtryk af, at Kong Hans generelt gjorde en stor indsats for at styrke købstædernes landbrugsmæssige grundlag. Det oplevede man blandt andet i Svendborg, hvor kongen ikke blot bekræftede borgernes gamle rettighed til at græsse deres kvæg i kronens vange omkring byen, men også overdrog byen alle de marker og enge, som havde hørt til kronens nedbrudte gårde i landsbyen Heldager. Borgerne skulle dog herefter betale kronen den samme landgilde, som gårdbrugerne hidtil havde ydet.⁷ Christian III gik videre i samme spor ved i 1549 at give indbyggerne i Svendborg ret til græsning og høslæt på de jorder, som havde været tillagt 20 afbrændte gårde under Ørkil slot.⁸ I 1558 fik borgerne også tilladelse til at pløje og beså denne jord med korn i en årrække. Endelig i 1573 meddelte Frederik II, at borgerne frit måtte bruge jorden efter eget ønske. Samtidig blev byen pålagt en indfæstning – éngangsbetaling for fæstet – på 500 daler.

En af de andre købstæder, der nød godt af Christian III's og Frederik II's velvilje, var Nakskov.⁹ I 1550 udstedte Christian III et brev, som gav byens magistrat og borgere ret til at nedbryde gårdene i landsbyen Krogsbølle og at benytte dens jorder i ti år mod at svare landgilde til kronen. På anmodning fra borgerne gav kongen i 1556 tilsagn om at forlænge denne periode med 20 år. I 1557 fik nakskovitterne desuden tilladelse til at nedrive ejendommene i Skalkenæs og at benytte denne landsbys jorder i 20 år. Og i 1577 besluttede Frederik II at lade Nakskov beholde alle disse jorder mod fortsat at svare landgilde.

Figur 1. I forbindelse med udvidelsen af det fynske rytterdistrikt blev der i 1717 udarbejdet et detaljeret kort over de marker, der tilhørte Odense og byens stiftelser. Det samlede jordtilliggende i Odense var 176 tønder hartkorn, og om sommeren græssede cirka 3-400 køer og hen ved 100 heste i bymarken, jævnfør Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre, 1983, s. 160-164. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Joseph Carl Julian Feignet, Feignets kortsamling 1600-1761, pakke 1.

Samtidig fik Nakskovs borgere adgang til at græsse deres husdyr på det store fælles overdrev for de omkringliggende landsbyer.

De kongelige afståelser kunne imidlertid være behæftet med en tilbagekøbsklausul. Det var blandt andet tilfældet, da Frederik II i 1572 solgte ladegården i Vejle til købstaden. Det benyttede Frederik IV sig af i 1718, da han

besluttede at lægge ladegårdsmarken ind under Koldinghus rytterdistrikt. Da ryttergodset blev afviklet i 1765, blev jorden solgt til en privatmand. Også Odense blev tvunget til at afstå en del jord i forbindelse med oprettelsen af rytterdistrikter, men byen fik dog visse modydelser ved denne lejlighed.¹⁰

Den første udskiftnings- og opdyrkningsbølge og dens følger

I middelalderen og til dels også i 15-1600-tallet har hovedparten af de danske købstadsjorder efter alt at dømme bestået af skov, krat, heder, enge og moser, og der har formentlig kun været tale om regelmæssig dyrkning ganske tæt ved byen samt på særligt frugtbare pletter længere ude i bymarken. Købstadsjordernes hovedfunktion på denne tid var da også at yde græsningsmuligheder for borgernes mange køer og heste,¹¹ og selv om mange markvedtægter indeholdt strenge forbud mod at lade får, svin, geder og gæs færdes på markerne, har dette sandsynligvis også været almindeligt.¹²

Billedet af købstædernes landbrug ændrede sig fuldstændigt, da landboreformernes udskiftningsbølge ramte byerne i slutningen af 1700-tallet og i første halvdel af 1800-tallet. Men købstadslitteraturen giver et klart indtryk af, at der allerede i 15-1600-årene foregik en markant udvikling, og flere træk går igen fra by til by. Et af fællestrækkene er, at skovarealerne skrumpede ind eller forsvandt. Kerteminde er et godt eksempel. Her vidner byregnskaberne om, at der endnu i 1630erne blev savet planker og indsamlet brænde i Gedskov. Desuden blev der samlet agern i skoven. Men få år senere var der åbenbart ikke et eneste træ tilbage, og så gik man i gang med at opdyrke jorden.¹³

Et andet gennemgående træk er tendensen til at opdele store dele af bymarken i vange, åse og agre på samme måde som i landsbyerne og at fordele dem på bygrundene, således at hver gård og hvert hus fik tildelt agre i såvel gode som dårlige vange og åse. I nogle byer, såsom Kolding og Vejle, er der sket en sådan "udskiftning til grundene" allerede i slutningen af 1400-tallet eller begyndelsen af 1500-tallet. Og fra Ringkøbing kendes en kongelig befaling fra 1537 om, at markjorderne skulle opmåles og deles, således at alle fik lige stor lod.¹⁴ Mange andre byer fulgte efter senere i 1500-tallet og op gennem 1600-tallet, og flere steder var der tale om to-tre udskiftningsprocesser. Eksempelvis oplevede Korsør allerede i 1633 sin tredje udskiftning, da et stykke af overdrevet blev opdelt i 70 lodder, hvis størrelse afhang af de enkelte grundejeres skatteydelse det foregående år.¹⁵

Der har eksisteret flere specialudtryk om disse jordlodder. Gårdsavl har vist nok været det mest udbredte. Det blev blandt andet benyttet i Aarhus, hvor Møllevangen, Skovvungen og Vorregårdsvang blev udskiftet i årene 1559-80. Der blev da etableret 272 gårdsavl, som hver bestod af den mængde jord, der

var tillagt en bestemt ejendom i byen.¹⁶ I Ribe, hvor landbruget altid har været domineret af græsning og høslæt, blev jordlodderne derimod benævnt husenge.

I Aarhus blev gårdsavlene opfattet som privat ejendom lige fra begyndelsen.¹⁷ Ellers har det formentlig været mest almindeligt at betragte jordlodderne som offentlig ejendom, der blev bortfæstet til de enkelte grundejere. I Kallundborg blev der således indført en særlig fæsteafgift for de cirka 80 beboere, som i 1610 fik andele i Nyvang. Men denne afgift blev ophævet i 1682, da man nu anså jorderne for brugernes ejendom.¹⁸

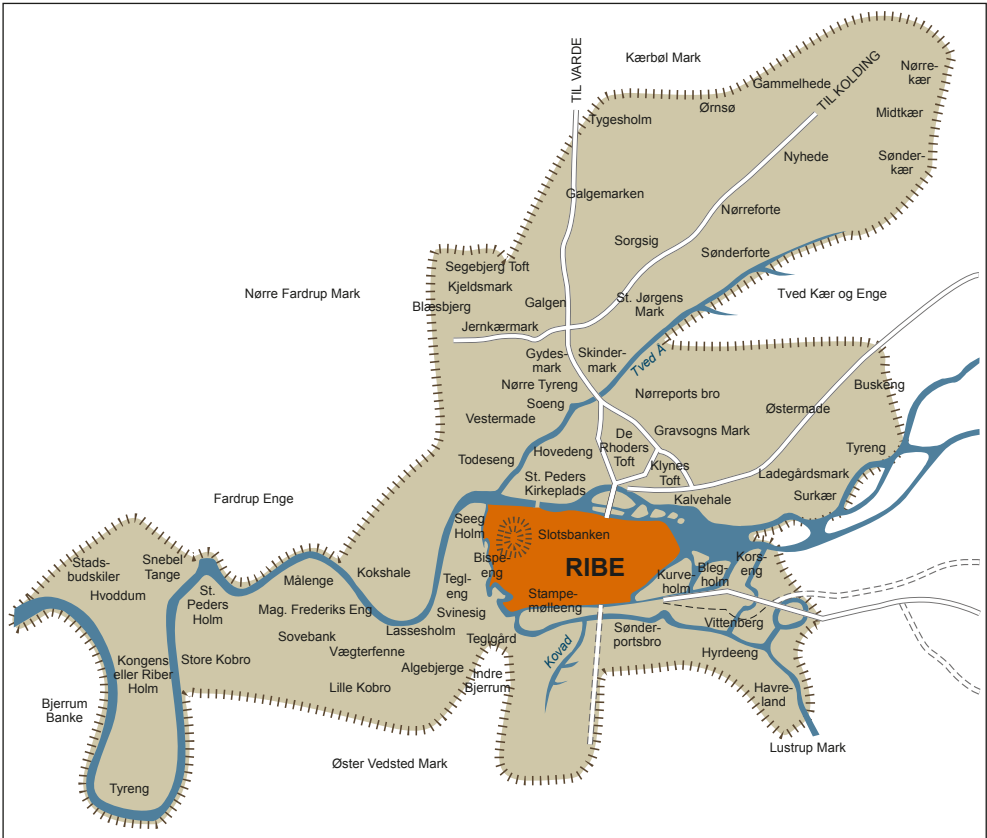
Et tilsvarende skred fra brugsret til ejendomsret kan iagttages flere andre steder, og i nogle byer blev det efterhånden almindeligt at handle med agre. "Byens Jorder ere ickuns Løsøregods og sælges og kjøbis aarlig i styckevis", skrev Aakirkeby's stadskaptajn i 1743, og selvom byskriveren indførte skøde- og panteprotokol tre år senere, undlod han at registrere de mange små jordhandler i sin bog.¹⁹ På samme tid afgav byskriveren i Assens denne erklæring: "men hvem, som haver alle Byens Jorder, Græsgange og Enghaver udi Fæste, det ved ingen, uden Gud alene".²⁰ Også i Store Heddinge herskede der "nærmest anarki" med hensyn til ejer- og brugerforholdene, skriver S.P. Jensen i sin analyse af byens landbrug, hvor han især har koncentreret sig om anden halvdel af 1700-tallet. Det er hans indtryk, at handlen med agre tog et opsving i 1770'erne, da stigende priser øgede interessen for korndyrkning, og i den forbindelse synes en del ejere at have tilstræbt en vis samling af deres agre i større klumper.²¹

Flere andre undersøgelser dokumenterer, at der med tiden skete en stærk koncentration af jord på færre hænder. I en analyse af matriklen fra 1683 har Annette Hoff således påvist, at de 194½ gårdsavl i Horsens på dette tidspunkt var delt mellem 47 brugere, og at borgmester Jørgen Hansen rådede over ikke mindre end 11½ gårdsavl, svarende til cirka 16 tønder hartkorn. I 1660'erne havde borgmester Oluf Hansen imidlertid været helt oppe på 21½ gårdsavl. I det hele taget viser undersøgelsen, at byens førende embedsmænd og købmænd tegnede sig for størstedelen af gårdsavlene. Hoffs sammenligninger med flere andre byer i 1600-tallet viser, at der var tilsvarende mønstre i Randers, Vejle og Kerteminde.²² Men i Ribe var forholdene helt ekstreme. Ole Degns studier af byens regnskaber for eng- og markleje viser nemlig, at rådmandskredsen og de øvrige købmænd stod for 97 % af den samlede leje mellem 1625 og 1660.²³ Dette må dog ses i lyset af, at Ribes købmænd netop i første halvdel af 1600-tallet kunne se en særlig stor fordel i at skaffe sig masser af engarealer. Engene kunne nemlig bruges til opfedning af de mange okser, som købmændene opkøbte med henblik på videresalg til Nederlandene. Efter 1660 skete der en stærk begrænsning i Ribe-købmændenes rolle i denne handel. Måske har dette dæmpet købmændenes interesser i englodder.

Litteraturen rummer flere eksempler på, at enkelte købmænd eller andre borgere havde held til at etablere større sammenhængende jordarealer i form af private vænger, selv om ejendomsretten i nogle tilfælde blev draget i tvivl.²⁴ Men der er også eksempler på, at købstadens styre formåede at fastholde en stor del af bymarken i byens varetægt, således at man kunne udleje jorderne ved offentlige auktioner. I Randers forblev således mere end 50 procent af bymarken i byens besiddelse,²⁵ og i en bog fra 1804 kunne borgmesteren, Snæbiørn Asgeyrsen Stadfeldt, med stolthed berette om de store indtægter, Randers havde haft ved bortforpagtning i de foregående 42 år. Ifølge det detaljerede regnskab drejede det sig om ikke mindre end 74.938 rigsdaler 4 skilling!²⁶ Gregers Begtrup fremhævede da også Stadfeldts værk i sin store bogserie om agerdyrkningens tilstand i Danmark, der udkom i årene 1803-12. I disse bøger omtales også forpagtningsordninger i en række andre byer såsom Assens, Grenaa, Aalborg, Lemvig og Ringkøbing. I nogle tilfælde skete bortforpagtningen på årsbasis, andre steder for en årrække, eksempelvis seks eller otte år. I flere købstæder blev nogle af jorderne også bortfæstet på livstid, fremgår det af Begtrups fremstilling.²⁷

En af de byer, der har haft en særligt interessant forpagtningshistorie, er Ribe. I sin grundige analyse af landbruget i byen fortæller Otto Smith, at engene i Ribe Holm og Østermade i 1548 blev opdelt i 243 lodder, som blev knyttet til de enkelte ejendomme. Men da bystyret i løbet af 1600-tallet opdagede, at der kunne være gode penge at tjene ved at bortforpagte byens egne jorder, begyndte man at beslaglægge de husenge, hvor beboeren havde misligholdt sine forpligtelser ved for eksempel ikke at betale skat til tiden. Men det hændte også, at en eller flere borgere frivilligt afstod en huseng. Det var blandt andet tilfældet i 1689, da magistraten og det faste borgerudvalg "De 24 mænd" overtalte de borgere, som havde andel i Østermade, til at overdrage disse enge til byen. Argumentet var, at borgerne kun havde begrænset glæde af engene, da de lå så langt fra byen, og at jorderne kunne udnyttes meget bedre, hvis de blev udlejet samlet til én mand. Den nye ordning fungerede tilsyneladende også tilfredsstillende indtil 1726, hvor en ny generation af borgere gjorde opmærksom på deres gamle adkomst til husengene i Østermade. Magistraten afviste dog kravet med henvisning til engbøgernes udsagn om den frivillige afståelse i 1689. I 1731 blev sagen rejst på ny, og denne gang endte den med en kongelig resolution om, at engene atter skulle tillægges de enkelte gårde og huse.²⁸

Endelig skal det bemærkes, at det var meget almindeligt – og måske et helt generelt fænomen – at en købstad udlagde bestemte dele af bymarken som embedsjord. Det betød, at forskellige embedsmænd som en del af deres løn fik brugsret over jorden, så længe de varetog de pågældende funktioner.

Figur 3. I mange købstæder har de enkelte dele af bymarken været forsynet med et væld af pudsige navne. Ribe er et godt eksempel. Her ses Otto Smiths rekonstruktion af bymarken omkring 1700, gentegnet af Anne Slot Frandsen og anvendt i Søren Bitsch Christensen: Ribe Bys Historie 2, 1520-1850, 2010, s. 244.

Desuden havde fattigvæsenet, skoler og forskellige stiftelser andel i jorden i en del byer,²⁹ og før Reformationen havde kirker og klostre meget betydelige jordbesiddelser, måske især i domkirkebyerne.³⁰

Det var først og fremmest borgmestrene og rådmændene, der blev aflønnet på en sådan måde. Denne aflønning har utvivlsomt varieret stærkt fra by til by. Ifølge matriklen fra 1682 havde magistraten i Roskilde råderet over hele 136 tønder land svarende til 45 tønder hartkorn, og dertil kom, at de to rådmænd privat disponerede over henholdsvis 70 og 67 tønder land. Men Roskilde har også al-

tid været en af de mest velforsynede købstæder med hensyn til bymark; i 1682 lå det samlede jordtilliggende på cirka 3.000 tønder land.³¹

Roskilde er også et godt eksempel på, at mere beskedne embedsmænd kunne få andel i bymarken. Byen havde nemlig i 1700-tallet et såkaldt Skarprettervænge!³² Mere almindeligt har det dog utvivlsomt været, at præsten fik tildelt noget jord, og i nogle bybiografier omtales også embedsjorder for kapellanen, byskriveren og organisten.³³

Købstæderne og naboerne

Som tidligere nævnt har flere købstadsprivilegier eksplicit givet byens borgere tilladelse til at græsse deres dyr uden for bymarkens grænser. Til gengæld har beboerne i de omkringliggende landsbyer undertiden haft ret til at benytte købstadens græsningsområder.

En gensidig relation af denne karakter kunne systematiseres i form af et vangelag, nogle steder benævnt som fællesfang. En sådan ordning, der som regel omfattede adskillige ejerlav, var kendetegnet ved, at de enkelte byer og landsbyer tilrettelagde afgrøderotationen således, at to naboejerlav altid enten havde dyrkede marker eller brakjord i de vange, der stødte op til den fælles ejerlavsgrænse. Derved kunne man undgå at bruge tid og kræfter på at opstille dyrebare gærder mellem ejerlavene. Så når der var brakjord på begge sider, kunne husdyrene frit passere hen over grænsen. Bo Fritzbøger har påvist, at det i alt fald på Sjælland i midten af 1700-tallet var overordentligt almindeligt med vangelag, og at adskillige købstæder såsom Slagelse, Ringsted, Holbæk, Slangerup og Store Heddinge indgik i vangelag. For Slagelses vedkommende omfattede det ikke mindre end 11 ejerlav.³⁴ Store Heddinge lå i vangelag med fem landsbyer, og S.P. Jensen har beregnet, at de sammenstødende marker i alt udgjorde cirka 2.000 tønder land. Her måtte der i "brakårene", altså hvert tredje år, indsættes 1.300 kreaturer, hvoraf Store Heddinge og den lille herregård Erikstrup kunne tegne sig for 400. Men derudover delte byen og Erikstrup overdrev med seks landsbyer. Det havde et omfang på omkring 2.000 tønder land, og ifølge 1682-matriklen kunne det give græs til 610 stykker kvæg, hvoraf Store Heddinge og Erikstrup havde ret til at stille med 130.³⁵

De åbne grænser mellem ejerlavene kunne måske medføre en mere optimal udnyttelse af de gode græsområder, end det ellers ville have været tilfældet, men de var også genstand for mange konflikter mellem en købstad og dens nabolandsbyer. Det centrale problem bestod i, at mængden af græs ofte var helt utilstrækkelig i forhold til behovet. Dels var græssets kvalitet tit meget ringe, dels synes man ofte at have udsat langt flere dyr end rimeligt.³⁶ Det gjorde det bestemt ikke bedre, at der i nogle tilfælde var uklarhed om de præcise grænser mellem ejerlavene. Dertil kommer, at nogle byer var blevet forsynet med så

stort et dispositionsområde i forhold til befolkningstallet, at der kom til at gå meget lang tid, før borgerne for alvor begyndte at interessere sig for de yderste dele – og på dette tidspunkt kunne beboerne i de nærliggende landsbyer mene at have vundet hævd på disse jorder.³⁷

Men også når der var tydelige hegn eller grøfter mellem byens og landsbyernes jorder, kunne der opstå et væld af konflikter. Således har Erland Porsmose registreret hele 18 retssager mellem borgerne i Kerteminde og beboerne i Kærby om markspørgsmål mellem 1605 og 1657. Kærbymændene klagede sædvanligvis over overgreb på deres gærder, så kvæg og svin kunne trænge ind på deres marker. Til gengæld hævdede beboerne i Kerteminde, at Kærbymændene med vilje lod dyrene slippe ind for at kunne indfange dem og afkræve løsepenge!³⁸

Købstadslitteraturen indeholder også en del beretninger om konflikter om jordspørgsmål mellem en købstad og et eller flere godser. Nogle af dem stod på i århundreder og blev behandlet af flere domstole. Her er tre eksempler.³⁹

I Faaborg gav Erik Menveds købstadsprivilegium fra 1313 byen græsningsret på Diernæs', Horne og Svanninge marker. Denne rettighed synes at have været uantastet, så længe det meste af jorden rundt om Faaborg var ejet af enten kronen eller det lokale kloster. Men efter Reformationen blev en del af jorden overtaget af adelige godsejere, og de mente, at græsningsretten stred mod adelens privilegier. Med støtte fra bønderne i Svanninge førte Edel Hardenberg til Hvedholm sagen for Herredagen i 1574, og her lød dommen, at privilegiebrevet fra 1313 kun havde gyldighed, når lodsejerne gav samtykke til græsning. Fire år senere klagede faaborgenserne til kongen over, at de ikke længere måtte benytte deres gamle græsningsret, og at godsejerne i det hele taget generede borgerne i deres avlsbrug. Som følge af denne henvendelse blev der i 1579 gennemført en sandemandsforretning med det formål at sætte markeskel mellem byens og landsbyernes marker. Sandemændene tillagde byen et overraskende stort areal, og det blev da også anfægtet af alle de fem godsejere, som havde interesser i området. Resultatet blev, at sandemændenes afgørelse blev underkendt ved Fynbo Landsting. Også i de følgende årtier var der jævnligt kontroverser mellem faaborgenserne og flere af godsejerne, men borgerne synes i vidt omfang at have løst deres problem ved at leje græsarealer af bønderne i omegnen.⁴⁰

I Næstved var overdrevet i middelalderen ejet af Skovkloster, men borgerne havde græsningsret mod at betale en årlig afgift. Denne ordning fortsatte efter, at overdrevet ved Reformationen var blevet overtaget af kongemagten. Og da Frederik II i 1561 gennemførte et mageskifte med Herluf Trolle, bekræftede den nye ejer, at borgerne havde brugsret til jorden til evig tid. Brevet fastlagde imidlertid ikke de præcise grænser for overdrevet, og hvad jorden

måtte bruges til, og dette kom siden hen til at give anledning til en del problemer. I en lang og omstændelig beskrivelse af overdrevets historie har Rasmus Nielsen gennemgået et stort antal konflikter mellem 1570erne og 1760erne. Nogle af dem involverede både Næstved, Herlufsholm og Rønnebæksholm. Kontroverserne handlede om alt fra græsning af dyr til ødelæggelse af hegn, nedsættelse af pæle i en sø, tørvegravning og anlæggelse af private vænger, haver og møller. Men den vigtigste retssag, der fandt sted 1753-62, vedrørte selve ejendomsspørgsmålet. En kommissionsdomstol, bestående af selveste højesteretsassessor Bolle Luxdorph og generalprokurør Henrik Stampe, nåede frem til, at Herlufsholm bestandig havde været anset for den rette ejer af overdrevet, og at Næstved-borgerne ikke havde ret til at indhegne noget af overdrevet uden Herlufsholms samtykke. Men i de tilfælde, hvor borgerne alligevel havde indhegnet nogle vænger og haver, og dette havde været upåtalte i mindst 20 år, havde borgerne ret til at beholde denne jord. Dommen blev stadfæstet af Højesteret i 1764.⁴¹

Det tredje eksempel har en helt anden karakter. Det handler om Svendborg, hvor kronen afhændede sine skove ved auktion i 1764. Én af køberne var kammerherre Niels Juel til Tåsinge, som erhvervede skovene i Gammel Hestehave og Øksbjergmarken. Det var dog kun overskoven, der blev forhandlet. Borgerne måtte som hidtil udnytte skovbunden til dyrkning, græsning og indsamling af olden. Men Niels Juel ønskede åbenbart at udnytte sin nye ejendom optimalt, så han lod et stykke af Gammel Hestehave indgrøfte for at fremme skovdriften, som ellers ville blive hæmmet af borgernes pløjning, høstarbejde og færdsel mellem træerne. Borgerne svarede igen ved at drage ud "i flok og følge" og sløjfe grøfterne. Juel anlagde derefter sag mod borgerne, men den blev opgivet, da han døde i 1766. Imidlertid fortsatte konflikten mellem borgerne og enken i de følgende årtier. Først i 1789 fandt man frem til en holdbar løsning, idet baroniet på Tåsinge fik fuld rådighed over Gammel Hestehave, mens byen til gengæld blev ejer af Juels anden skov, Øksbjergmarken.⁴²

Udenbys ejere

I nogle købstæder har det været ret almindeligt, at købmænd og andre borgere erhvervede jord uden for byens grænser. Tendensen har formentlig været mest udbredt i Jylland, hvor ejendomsstrukturen på landet ikke har været nær så fastlåst som på øerne. Birgit Løgstrup har således bemærket, at mange Viborgborgere i de sidste årtier af 1600-tallet kom til at stå som ejere af en eller flere fæstegårde i oplandet. Antallet svandt ind i 1700-tallet, og Løgstrup begrundede det med den forarmelse, som ramte Viborg efter branden i 1726, hvor store dele af byen blev lagt øde.⁴³

No.	Jordegne	Ejere	Agre	342	Udby
1	Stagboms Agre	Lad. Clausen	-	-	1
		David Busk	-	-	2
2	Stagboms Agre	Mathias Clausen	-	1	4
3	Flaskagre	Rasmus Langeland	47	7	5
4	Flaskagre	Lito	7	1	4 1/2
5	Præstegårdens Agre	Jens Sørensen	-	-	5
		Hans Sørensen	-	-	5
		Rasmus Langeland	-	-	3
6	Offen Lito	Lito	-	2	8
7	indv. Nielsensgård	Mads Nielsen	-	1	2
8	Indv. Nielsensgård	Rasmus Langeland	-	2	3
9	Lange Strand Agre	Lito	-	2	4
		Mads Nielsen	-	3	3
		Anders Samuelson	-	3	3
10	Indv. Nielsensgård	Jens Sørensen	-	3	2
		Rasmus Langeland	-	8	2
11	Indv. Nielsensgård	Jens Sørensen	-	3	1
		Proer Møller	-	3	1
		Anders Hansen i Ormeslev	-	4	3
		Lito	-	1/2	3
		Anders Hansen i Ormeslev	-	4	1
		Lito	-	15 1/2	5
		Hans Sørensen	-	2 1/2	3
		Lito	-	1/2	3
		Jens Sørensen	-	0 1/2	2
		Hans Sørensen	-	0 1/2	2
12	Lange Strand Agre	Rasmus Langeland	2	6 1/2	2
13	Hold Agre	Lito	2	5	1
		Rasmus Langeland	-	6	1
		Hans Brandt	-	6	1
		Proer Møller	-	6	1
		Beber Harekjær	-	6	1
		Jens Sørensen	-	0	1
		Jens Sørensen	-	11	5
14	Lange Strand Agre	Rasmus Langeland	-	3	7

Figur 4. En del rådstuearkiver indeholder jordebøger eller andre fortegnelser over fordelingen af bymarken. I denne specifikation fra Korsør i 1767 optræder byens storkøbmand, Rasmus Langeland, mange steder. Han ejede for eksempel alle 47 agre i Flaskagre. Blandt de ørige cirka 75 ejere ses en del købmænd og håndværkere, men også kirken, præstegården, skolen og fattigvæsenet. Borgmesteren, rådmændene og klokkeren havde også hver især lidt embedsjord. Endelig var der en enkelt udenbys ejer, nemlig Anders Hansen i den nærliggende landsby Ormeslev. Rigsarkivet, Korsør rådstue, Fortegnelser over ejerne af markjorderne ... 1801-1842 (J1).

Det omvendte fænomen – at personer, der boede uden for købstaden, ejede eller lejede jord i byen – var tilsyneladende mere udbredt. Også her er Viborg et godt eksempel. Et kongebrev fra 1543 forbød borgerne at sælge jord til udenbys folk.⁴⁴ For dette ville betyde en forringelse af købstadens ressourcer og dermed svække byens skatteevne. Men kongebrevet blev ikke efterlevet, og især efter 1726 blev det almindeligt at sælge jordlodder til personer, der boede uden for byen. Sælgerne har formentlig især været ringere stillede borgere, som på denne måde kunne skaffe sig lidt penge til dagen og vejen. Samtidig har kun få viborgensere været i stand til at købe jord af betydning. I 1741 var cirka en tredjedel af bymarken på udenbys hænder. Allerede seks år forinden havde kongen dog – på initiativ af en del af borgerne – udstedt et forbud mod yderligere salg til fremmede.⁴⁵ Samtidig bestemte han, at indbyggerne skulle have ret til at indløse de solgte jorder til den pris, de var afhændet for.

Også i Aarhus nåede mængden af fremmed-ejet jord op på et ganske højt niveau i begyndelsen af 1700-tallet. I 1727 var 41½ af de 272 gårdsavl på udenbys hænder, og hertil kom, at 92½ gårdsavl var bortlejet til folk, der boede uden for byen. Hovedparten af de fremmede ejere og lejere var gårdbrugere fra oplandet, og magistraten fandt det faktisk særdeles hensigtsmæssigt, at mange aarhusianere udlejede jord til disse bønder. For det kunne angiveligt ikke svare sig for en fattig borger, der kun ejede nogle få gårdsavl, at holde heste og karl. Hvis han derimod overlod en del af sin jord til en bonde, kunne denne som en del af sin betaling også passe de øvrige dele af borgerens jordtilliggende. Derimod erklærede magistraten sig som modstander af jord salg til fremmede.⁴⁶

I en forordning af 14. august 1741 udstedte regeringen for første gang et generelt forbud mod at overdrage købstadsjord til udenbys folk. Der synes ikke at foreligge nogle undersøgelser af motivet til dette initiativ. Men det må være rimeligt at antage, at den alvorlige økonomiske krise, som de fleste købstæder befandt sig i på denne tid, udgør en væsentlig del af baggrunden. Måske var mange andre byer end Viborg og Aarhus ved at afstå en stor del af deres bymark med risiko for en stærk reduktion af byens ressourcer.

Spørgsmålet er så, om forordningen havde den ønskede virkning. En opgørelse fra 1760erne eller 70erne i Christian Martfeldts arkiv giver indtryk af, at det var tilfældet. Her nævnes det samlede jordtilliggende for hver købstad i kongeriget, samt hvor meget af denne jord der blev brugt af udenbys folk. Alt i alt rådede købstæderne over cirka 5.454 tønder hartkorn; heraf blev kun 191 tønder hartkorn, det vil sige 3,5 procent, brugt af fremmede.⁴⁷

Ikke desto mindre fandt regeringen anledning til at indskærpe forordningens bestemmelser ved et reskript af 25. april 1794. Her blev det fremhævet,

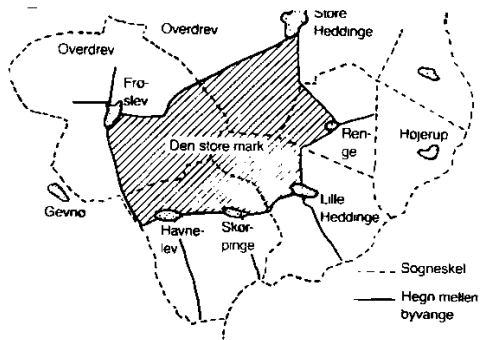
at de jorder, som oprindeligt havde tilhørt en købstad og nu var i enten byens eller en borgers besiddelse, hverken måtte afhændes eller bortlejes til nogen udenbys mand. Hvis en borger derimod ejede noget jord, som fra gammel tid havde hørt til et landsogn, måtte han sælge det til hvem, han ville.

Men få år senere skiftede regeringen spor, og den 18. oktober 1811 udsendte Frederik VI en forordning, der opgav den restriktive politik. Fra nu af stod det "saavel udenbyes som indenbyes Mand frit for" at købe købstadsjorder. Dog skulle alle, som erhvervede sådanne jorder, bidrage til de skatter og afgifter, som jorderne måtte blive pålagt. Samtidig blev der indført forskellige afgifter til byens kærnerkasse ved handel med købstadsjord.

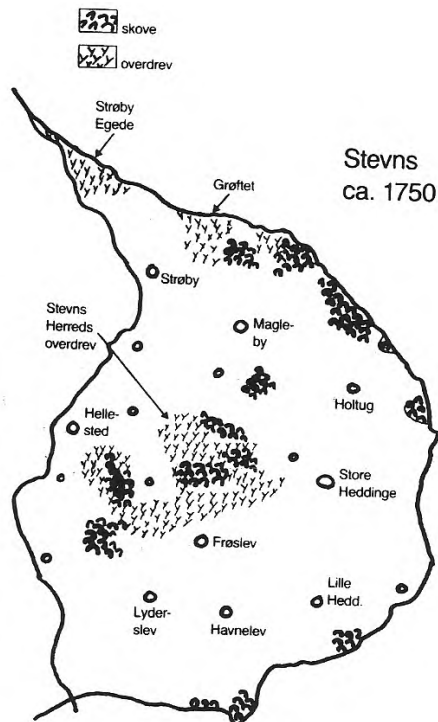
Købstadslandbruget i landboreformernes tidsalder

Forordningen fra 1811 er et vigtigt led i den transformationsproces, som det danske købstadslandbrug gennemgik fra omkring 1750 til midten af 1800-tallet. Processen var en del af landboreformerne, men adskilte sig på flere måder markant fra, hvad der skete i landsognene. Der blev således aldrig udarbejdet en samlet lovgivning om strukturforandringer i købstadslandbruget. Generelt kom udskiftningsarbejdet sent i gang i byerne,⁴⁸ og dette begivenhedsforløb bestod ofte af adskilte faser, der strakte sig over flere årtier. Og med få undtagelser blev der ikke tale om udflytning af gårde og huse. I det følgende vil jeg præsentere nogle udvalgte udskiftningsager fra forskellige dele af den lange reformperiode. Sagerne belyser blandt andet nogle af de typiske konflikter, som opstod i forbindelse med udskiftning af byjorder.

Rundrejsen begynder dog i en købstad, hvor udskiftningen foregik ret uproblematisk. Det er Store Heddinge, som var en af de første byer, der blev inddraget i denne proces. Det skete da, da A.G. Moltke som ny ejer af herregården Juellinge i 1750 fik gennemført, at "hans" landsbyer blev trukket ud af det store overdrev på Stevns (se figur 5).⁴⁹ Ved denne lejlighed var der også planer om at dele resten af overdrevet mellem Gjorslev og Store Heddinge, men på grund af uenighed mellem parterne blev det først ført ud i livet i 1766. Atten år senere gennemgik Store Heddinge som den første bebyggelse på Stevns en intern udskiftning af de enkelte jordlodder i ejerlavet. Det drejede om mindst 2.000 ager- og englodder, der havde i alt 66 ejere, herunder herregården Erikstrup, hvis agre lå i flæng med agrene tilhørende byboerne, Københavns Universitet, latinskolen i Roskilde og Store Heddinge kirke. I mange tilfælde lykkedes det at samle alle ejerens lodder på et enkelt sted. Dette gjaldt blandt andet for købmand Hoffmeyer; han rådede over 130 tønder land, der hidtil havde været fordelt på 59 åse. Landinspektørens udskiftningsplan fra 1784 synes da heller ikke at have frembragt større protester blandt borgerne, og at dømme efter S.P. Jensens fremstilling kom der ikke siden konflikter om dette spørgsmål.⁵⁰

Figur 5. Stevns omkring 1750. Det ene kort viser udbredelsen af det store vangelag (fællesfang), som har givet anledning til stedsnavnet Storemark. Det andet markerer beliggenheden af skovene og de tre overdrev Strøby Egede, Grøftet og Stevns Herreds overdrev. Sidstnævnte blev i 1750-51 delt op i Store Heddinge, Frøslev, Arnøje, Hellested og Taastrup overdrev. S.P. Jensen: Landbruget i Store Heddinge gennem 200 år, 1996, s. 10-11.

Mange købstæder og landsbyer blev hårdt ramt af kvægpestepidemier i 1740erne og 60erne. Det var en udbredt opfattelse, at de store kvægflokke på overdrevene spillede en stor rolle for smittespredningen. Så da den 29. juli 1769 udkom en forordning om fællesskabets ophævelse, blandt andet på overdrevene, reagerede provst Næraae i Svendborg ved at anmode om en kongelig ordre til at opdele det lokale overdrev. Ønsket om en specifik ordre skyldtes, at Næraae vidste, at der ikke var flertal blandt byens befolkning for en sådan udskiftning. Denne omstændighed var også årsagen til, at de centrale myndigheder undlod at gå ind i sagen. Også den vigtige udskiftningsforordning af 23. april 1781 satte gang i tankerne i Svendborg.⁵¹ I de følgende år modtog Rentekammeret hele fire ansøgninger fra en kreds af byens større jordejere, der ønskede at få deres private lodder udskiftet af bymarken. De støttede sig til forordningens bestemmelse om, at enhver lodsejer havde ret til at kræve sin jord udskiftet. Forordningen havde imidlertid kun gyldighed for landsognene, så Rentekammeret henviste de ivrige mænd til at forhandle

med deres bysbørn. Men hovedparten af disse afviste ønsket om udskiftning. De pegede blandt andet på, at det kunne blive vanskeligt at skaffe gærdsel til så mange indhegninger, og at der næppe ville være nogen, som havde interesse i at få samlet sin jord i de fjernest liggende dele af bymarken, der var utilstrækkeligt gødet. Dertil kom, at der var en ret omfattende trævækst på visse jorder.

Tredje fase af Svendborgs udskiftningshistorie tog sin begyndelse i midten af 1790erne, da regeringen havde besluttet, at købstadsjord kunne udskiftes på samme vilkår som anden landbrugsjord, og byen havde skaffet sig af med de fleste af træerne på bymarken. Byfoged Uldall og enkelte andre borgere slog nu til lyd for, at al jord for hver person blev samlet ét sted, og at de enkelte lods-ejere fik fuldstændigt frie hænder med hensyn til udnyttelsen af jorden. Men et stort flertal, der også omfattede det faste borgerudvalg "de eligerede borgere", foretrak, at man nøjedes med en jordlod per person i hver af byens marker, og at man bevarede fællesskabet i dyrkning og græsning. De argumenterede blandt andet med, at fællesgræsningen havde stor betydning for småborgerne, som på denne måde havde mulighed for at holde en-to køer og sikre sig mælk. Efter at byfogeden af andre grunde var blevet suspenderet i 1804, nåede borgerskabet imidlertid ret hurtigt frem til et kompromis, som i høj grad fulgte Uldalls ønsker. Dog blev det besluttet at afsætte et bestemt areal i bymarken, hvor de 89 mindre jordejere kunne have deres lodder og eventuelt bruge dem i fællesskab.⁵²

Flere af synspunkterne fra debatten i Svendborg kan genfindes i de livlige diskussioner om udskiftning, som fandt sted i Holbæk og Kalundborg mellem 1770 og 1800. I begge disse byer var der også en klar stillingtagen fra de centrale og regionale myndigheder til fordel for reformtilhængerne. I Holbæk oplevede man dette første gang, da stiftamtmand Brockenhuus i 1777 resolverede, at Holbæks bystyre og borgere skulle efterkomme amtsskriver Withs, borgmester Lunds, købmand Ortveds og etatsråd Æreboes ønsker om at få udskiftet og samlet deres jorder. Denne anmodning havde ellers vakt udbredt modvilje i byen. Den delvise udskiftning medførte en stærk omregulering af markopdelingen for de borgere, som forblev i fællesskabet. I den forbindelse blev antallet af jordlodder reduceret fra 15-1800 til 264. Den anden klare markering fra de overordnede myndigheder kom, da også præsten og flere andre fremtrædende personer i 1786 fremsatte ønsker om at få samlet deres jord på ét sted. Rentekammeret og stiftamtmanden erklærede da, at der skulle gennemføres en opmåling og udskiftning af de tre opdyrkede vange i løbet af to år. Trods intens modstand og mange supplikker fra 11-13 avlsbrugere stod Rentekammeret fast på beslutningen, og i 1792 blev vangene udskiftet. Tre år senere fulgte en udskiftning af overdrevet. Dette medførte, at antallet af græsningsberettigede

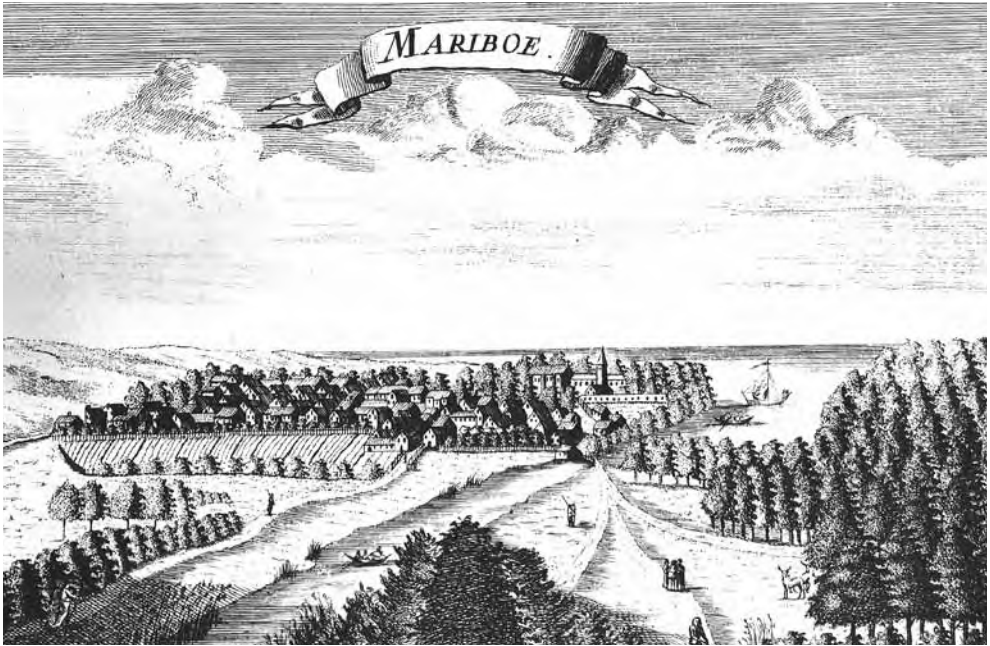
blev reduceret fra 141 til 13, og at der fra nu af kun var 18 borgere med andele i enten vangene eller overdrevet. "Det er fristende at betragte udskiftningen (...) som et doktrinært og bedrevidende gennemført moderniseringsprojekt, drevet af centraladministrationen til gavn for velstående lokale interessenter og med tilsidesættelse af avlsbrugere med landbrug som hovederhverv", lyder Michael Hertz' konklusion på hans analyse af Holbæks udskiftning.⁵³

I Kalundborg blev der i 1771 gennemført en adskillelse af byens og Lerchenborgs andele i Lyngen, som var et af byens tre overdrevarsarealer. Dette inspirerede amtsforvalter Falk, konsumtionsforpagter Zelling, apoteker Bech og farver Feilberg til også at fremsætte ønske om en indenbys udskiftning af det resterende overdrev. De henvendte sig både til stiftamtmand Knuth og Generallandvæsenskommissionen, og de fremhævede, at hovedformålet med forslaget var at forbedre udnyttelsesgraden af jorden. Desuden hævdede de, at de småborgere, som kunne komme i klemme med en sådan ordning, alligevel blot "fordærve[de] Græsningen" ved at føre får, gæs og svin ud på overdrevet. Forslaget fik støtte fra magistraten og stiftamtmanden, men blev afvist af flertallet på en rådstueforsamling. Modstanderne mente, at udskiftningsforretningen og de mange gærder ville blive alt for bekosteligt, og at græsningsarealet ville blive reduceret urimeligt af gærderne og grøfterne. Alligevel fik reformtilhængerne noget ud af deres kamp. Fra og med 1774 blev der nemlig opkrævet et bestemt beløb for hver ko eller hvert får, der blev sat på græs, og man indskærpede samtidig forbuddet mod at føre svin og gæs ud på græsset. Vigtigere var det dog, at grundejerne i 1791 slet og ret fik eneret til bruge overdrevet.

Ikke desto mindre oplevede Kalundborg en ny hård debat om udskiftningsspørgsmålet, da ti af de store grundejere i 1799 ansøgte om at få samlet deres andele af overdrevet. Endnu en gang var der stærk modvilje på rådstueforsamlingen, og modstanderne frygtede blandt andet, at de små husejere ville miste adgangen til egen ko og mælk. Danske Kancelli gennemtrumfede imidlertid udskiftningen. De små grundejere, der udgjorde et stort flertal, blev dog samlet i interessentselskaber, som hver især fik tildelt en lod. Desuden fortsatte man med at have fællesgræsning på øerne Store og Lille Vrøj, der på grund af den store afstand til byen var uegnede til opdyrkning. Derimod begyndte man allerede i 1803 at opdyrke de øvrige overdrevarsarealer. Tyge Krogh, der har studeret dette begivenhedsforløb, betegner derfor udskiftningen som "en samfundsøkonomisk gevinst", men han tilføjer, at "det var byens overklasse, som høstede fordelene deraf". Der skete nemlig ganske rigtigt en kraftig reduktion i antallet af kreaturejere, og da der i 1837 blev udarbejdet en oversigt over byens kvægavl, var de fleste af dem, der ejede køer, købmænd, brændevinsbrændere, møllere og andre, der kunne forene kreaturholdet med deres erhverv.⁵⁴

Efter disse dramatiske sager skal vi se på en by, hvor det gik mere roligt. I Horsens skulle man helt frem til 1806, før der blev rejst spørgsmål om udskiftning og ophævelse af fællesskabet. Men i modsætning til så mange andre steder fandt magistraten det her unødvendigt og måske endda skadeligt at gennemføre noget sådant. Sagen blev derfor henlagt. Først 20 år senere blev den taget op på ny. Initiativtageren var nu amtmand Rosenørn, men ideen blev straks grebet af borgmester Schmidt og de eligerede borgere, som måske var præget af de positive erfaringer med udskiftning i flere nabobyer. Af Svend Aage Bays detaljerede redegørelse fremgår det, at borgmesteren var særdeles opmærksom på, at de græsningsberettigede borgere fik en passende erstatning i form af jord. Han bemærkede, at de fleste af de græsningsberettigede havde denne ret i kraft af deres gårdes grundtakst, eventuelt kombineret med erhvervsvirksomhed, men nogle havde det udelukkende på grundlag af deres næring. Schmidt nåede frem til, at de græsningsberettigede i alt havde 313 køer på græs, og at det var rimeligt at afsætte 190 tønder land til dem. De kunne så selv vælge, om de ville anvende jorden i fællesskab eller dele den ud i lodder. Borgmesterens plan fik bred tilslutning blandt byens borgere. Men der var klar stemning for, at "vederlagsjorden" blev udskiftet til grundene i stedet for at blive udlagt til fællesdrift. Da Danske Kancelli i 1830 gav endelig tilladelse til udskiftningen og græsningsrettens bortfald, fastslog kancelliet da også, at "vederlagsjorden" skulle udstykkes i forhold til de enkelte borgeres grundtakst. Men naturligvis stod det bagefter borgerne frit for at sælge sådanne lodder igen.⁵⁵

I Aarhus fandt den første udskiftning sted i 1801-02. Den betød, at de enkelte lodsejere fik samlet deres jord på færre steder i bymarken, men dyrknings- og græsningsfællesskabet fortsatte uændret.⁵⁶ Først i 1841-42 skete der en endelig udskiftning. Trine Loch Elkjær har foretaget en indgående analyse af det lange og komplicerede begivenhedsforløb, og hun har dokumenteret, at der i 1827 blev fremsat et anonymt forslag om, at de græsningsberettigede fik udbetalt et erstatningsbeløb i penge, og at man herefter overlod det til borgernes frie initiativ at handle og mageskifte sig frem til en mere hensigtsmæssig ejendomsstruktur. Dette forslag var imidlertid alt for moderne for de fleste aarhusianere, der fandt det naturligt, at en erstatning måtte ydes i form af jord. En borgerkomité, som blev nedsat i 1836 til kulegravning af udskiftningsspørgsmålet, nåede i sin betænkning frem til den konklusion, at både avlsbrugerne og de græsningsberettigede havde hævdvundne rettigheder til jorden. Men den foreslog, at lodsejerne fik rådighed over 2/3 af jorden, og at de græsningsberettigede fik den sidste tredjedel.⁵⁷ Dette forslag fik tilslutning fra en rådstueforsamling i 1838. Det blev da også vedtaget, at de græsningsberettigede personers grund skulle udlægges samlet og tæt ved byen, og at interesse-

Figur 6. Mange af 1700-tallets købstadsprospekter giver indtryk af, at byens indbyggere i høj grad ernærede sig af agerbrug. I Erik Pontoppidans værk "Den Danske Atlas" (bind III, 1797, s. 293), hvorfra dette kort stammer, fremhæves den "god(e) Avling" da også som et af Maribos største aktiver ved siden af fiskeriet i søen. Maribo havde dog også en ganske god handel ifølge Pontoppidan. Han tilskrev det blandt andet, at byen var hjemsted for såvel landstingsmøder som landemoder (regionale møder for gejstligheden).

rede borgere kunne leje jord til græsning. Endvidere blev det besluttet, at disse lejeindtægter skulle fordeles blandt de græsningsberettigede i overensstemmelse med grundtaksten.⁵⁸

Sidstnævnte blev dog underkendt af Danske Kancelli, som påpegede, at Aarhus' bymark ifølge Kong Hans' privilegium fra 1490 var givet til alle byens indbyggere, ikke blot grundejerne. Det blev derfor besluttet, at indtægten ved udlejning af græsvederlaget skulle tilfalde byens kærnerkasse til gavn for byen og efterkommerne. Som det fremgår af Trine Locht Elkjærs artikel, blev denne afgørelse virkelig til nytte for byen. For det store, centralt beliggende, men ubebyggede areal i byens besiddelse var guld værd, da der i de første årtier af 1900-tallet opstod ønsker om at få etableret kommunehospital, universitet, frilandsmuseum, botanisk have og flere nye kirkegårde med mere. Trine Locht

Elkjær noterer også, at det var sjældent, at de græsningsberettigede fik tildelt så stor en del af bymarken, som det var tilfældet i Aarhus. Det hænger utvivlsomt sammen med, at der var langt flere græsningsberettigede end lodsejere i denne by.

Sidste station på rejsen er Viborg, som udover den opdyrkede bymark har været forsynet med en "lyngkrave" på ikke mindre end 6.000 tønder land.⁵⁹ Birgit Løgstrup har studeret begivenhedsforløbet vedrørende udparcelleringen af de store hede- og moseområder, og hun påviser, at der gik over 50 år fra magistratens første tiltag til udstedelsen af det første skøde på en hedeparcel. Det langstrakte forløb skyldes blandt andet, at der ved flere lejligheder var markante forskelle mellem bystyret og de centrale og regionale myndigheder om ejendomsretten og mulige procedurer i forbindelse med udskiftningen. Således tog Viborg magistrat i 1801 initiativ til grundforbedring af en bestemt mose med henblik på at opdele den i 100 parceller, som kunne bortauktioneres. Og i 1833 foreslog de eligerede borgere, at bystyret blot begyndte at bortsælge hedearealer, når der viste sig købere af bestemte jorder – for byen havde jo masser af hede at tage af! Men i både 1801 og 1833 fandt stiftamtmanden, at det var nødvendigt at anlægge et mere overordnet perspektiv ved først at gennemføre en tidskrævende opmåling og bonitering af hele "lyngkraven". Baggrunden for dette synspunkt var, at de uopdyrkede jorder tilhørte hele byen, ikke bestemte borgere. Desuden gjorde stiftamtmand Ahlefeldt i 1830erne opmærksom på, at en udskiftning måtte tage hensyn til de fattige, som i stort omfang brugte heden til at hente gratis lyng og tørv.

Efter en årrække med intern uenighed blandt Viborgs borgere nedsatte magistraten i 1844 en komité, der fik til opgave at skrive en betænkning om udskiftningsspørgsmålet. Komitéen indhentede udtalelser fra flere andre byer, der havde været igennem en tilsvarende proces, og på den måde opdagede man, at det kunne være betænkeligt at udskifte til grundene. For en del af grundejerne havde ikke erfaring med landbrug og formåede derfor ikke at bruge deres nyerhvervede jorder på en hensigtsmæssig måde. Viborg-komitéen foreslog derfor, at en parcel mindst skulle have en størrelse på 20 tønder land, at køberne skulle have afgiftsfrihed de første fem år, og at en parcel gik tilbage til byen, hvis den ikke opdyrket. Bystyret tilsluttede sig i store træk disse tanker. Herefter blev der endelig foretaget en samlet opmåling af heden, og resultatet blev indsendt til godkendelse i Rentekammeret.

Dette betød imidlertid ikke afslutningen af konflikten mellem lokale og centrale myndigheder, for i Danske Kancelli og Rentekammeret var man nu optaget af, at byen måtte søge at skaffe sig så stort et udbytte som muligt af hedesalget. Bystyret blev derfor opfordret til i første omgang at nøjes med at udskifte 400 tønder land, som var udvalgt på forhånd og havde en rimelig infrastruktur.

Ligningslister Skælskørs Grund- og Næringsstak, som er af
 Borgerlig som Jordbrugs Nærings, Givelsen siges og Borgerlig
 af den 12. Dec. Odeland som er i Proportion af en
 Borgerlig Nærings Skilling, den 1. October. For Aaret
 1800. som følger:

Nr. Nævnelses Navne	Grund		Odel.		Jordbrugs		Borgerlig		Lignings	
	Taet.	Hand.	Hand.	Hand.	Skilling.	Skilling.	Skilling.	Skilling.	Skilling.	Skilling.
1. Herluf Nicolai Ouders	47.	1.	.	1.	41
2. Hendrich Pedersen Wilken	30.	1.	.	1.	30
3. Jani Fisches Gæst. Møllere	37.	72.	.	1.	13
4. Inspecteur Selstrup	2. 24.	4.	.	.	32.	.	.	.	2.	56.
5. Hans Friederich Nielsen	1. 4.	1. 6 $\frac{1}{2}$.	.	14 $\frac{1}{2}$.	48.	.	1.	66 $\frac{1}{2}$
6. Hans Torbaum Hager	1. 31.	1.	31
7. Hans Hansen Oud	89.	1. 23.	.	.	123.	.	7.	.	1.	93

Figur 7. I enevældens købstæder dannede grund- og næringstakterne grundlaget for opkrævning af skatter til byen. Grundtaksten, der lå fast over en længere årrække, byggede på en opmåling af bygrundene. Næringstaksten beroede derimod på en vurdering af de enkelte borgeres aktuelle økonomiske tilstand, og den blev justeret hvert år. I 1789 indførte bystyret i Skælskør jordbrugsnærings som en tredje kategori ved skatteligningen. Derfor giver ligningslisterne fra og med dette år et præcist indtryk af, hvor meget jord hver af borgerne rådede over. Rigsarkivet, Skælskør rådstue, Grund- og næringstakster 1725-1821.

Men de købere, der havde meldt sig, ønskede bestemte jordlodder. Viborgs borgerrepræsentation afviste derfor kravene fra København og begyndte i stedet at indsende konkrete salgønsker – til rentekammer-embedsmændenes vrede. Først i 1852 kom bystyret overens med de centrale myndigheder. Resultatet var, at det nye Indenrigsministerium gav tilladelse til at sælge 400 tønder land i 40 lodder. Birgit Løgstrups analyse viser, at der allerede i 1853-54 blev ud-

Figur 8. Sct. Ibs Gade i Viborg, fotograferet cirka 1890. Køerne blev drevet gennem byens gader flere gange om dagen. Lokalthistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

stedt 43 skøder, og at de blev efterfulgt af 36 skøder i løbet af de følgende ti år. En stor del af de ny jordlodder var under 10 tønder land, men der var også flere parceller på mere end 200 tønder land.⁶⁰

Købstadslandbrugets afsluttende faser

Selv om der blev foretaget blokudskiftning i mange købstæder fra cirka 1770 til 1850, var der endnu i midten af 1800-tallet nogle byer, hvor markerne på traditionel vis var opdelt i et stort antal agre. Det var blandt andet tilfældet i Skælskør, hvor sognepræsten J.A. Brasen i 1845 skrev en lang tidsskriftartikel om bymarkens historie. Det fremgår her, at overdrevet så sent som i 1795-97 blev udskiftet til grundene på en sådan måde, at alle gårde og huse fik andele i både gode og dårlige jorder. I alt blev der etableret 211 nye agre ved denne lejlighed. Nogle af dem fik en længde på 1.200 alen (cirka 750 meter) og en bredde på blot 10 alen (6,3 meter). Brasen bemærkede da også, at den besværlige form

– samt den omstændighed, at mange af lodderne lå så langt fra byen – betød, at der kun var ringe udbytte af en del af dem.⁶¹

Ligesom udskiftningsprocessen blev købstadslandbrugets afviklingsfase en langstrakt affære. Første fase bestod i, at der blev bygget gårde og huse ude på bymarken. Det skete tit i “et sindigt tempo”, som Michael Hertz har beskrevet det for Holbæk.⁶² Han tilføjer, at de ejere, som opførte avlsbygninger på deres udskiftede marker, ofte overlod det daglige tilsyn til daglejere, mens de selv passede deres forretninger fra bopælen inde i byen. Endnu i 1890 stod flere store ejendomme på Holbæks markjorder tomme eller blev beboet af en medhjælper. På dette tidspunkt havde tre avlsbrugere, otte bolsmænd, tolv husmænd og en møller dog slået sig ned på markjorderne. Det blev begyndelsen til næste fase, der var kendetegnet ved, at landbruget i stigende grad blev adskilt fra de øvrige erhverv i byen, idet jorderne efterhånden stort set kun blev dyrket af personer, der havde landbrug som hovederhverv og boede ude på markjorderne. I Holbæk ophørte landbrugsdriften fra de sidste gårde inde i byen i 1917 og 1918. Ifølge Trine Loch Elkjær foregik der en tilsvarende adskillelse i mange andre byer i tiden omkring 1. verdenskrig. Hun finder det derfor rimeligt at sige, at det danske købstadslandbrug i egentlig forstand ophørte på denne tid. Det indgår nemlig som et vigtigt led i hendes definition af købstadslandbrug, at driften skal ske “med udgangspunkt i gårdene i byen”.⁶³ Det er dog værd at bemærke, at der i visse købstæder eksisterede spredte avlsbrug inde i byen indtil langt op i 1900-tallet – længe efter, at mange markjorder var begyndt at blive omdannet til bolig- og industrikvarterer. I Viborg var der for eksempel en halv snes gårde med landbrug i 1940 – de sidste forsvandt i 1960’erne – og Hasle havde endnu i 1984 to aktive avlsbrugere.⁶⁴

Konklusion

Formålet med denne artikel har været at sammenfatte den hidtidige forskning vedrørende købstadslandbrug, for så vidt angår ejendoms- og brugsretten samt udskiftningen. Artiklen har vist, at det er muligt at pege på en række fællestræk i udviklingen hos mange købstæder. Der er således ingen tvivl om, at byernes jordtilliggende oprindeligt fortrinsvis bestod af skov-, græs- og lyngområder, men at der blev opdyrket mange overdrev og skovarealer i 15-, 16- og 1700-årene. Ikke desto mindre spillede græsning af køer, heste og andre husdyr endnu omkring 1800 en vigtigere rolle end agerdyrkning i mange købstæder.

Under den første udskiftnings- og opdykningsbølge blev talrige bymarker opdelt i masser af åse og agre, og det var almindeligt at knytte et større antal agre til hver af byens ejendomme. I udgangspunktet er disse jordlodder formentlig de fleste steder blevet betragtet som offentlig ejendom, der var bortfæstet til de enkelte grundejere. Men i mange byer kunne man snart notere et

skred fra brugsret til ejendomsret, og nogle steder kom visse jordejere – typisk større købmænd og embedsmænd – efterhånden i besiddelse af betragtelige mængder af jord. Det blev tilsyneladende også ret almindeligt, at udenbys folk kom til at eje en del af jorden. I nogle købstæder formåede bystyret dog at fastholde en stor del af jorden som byens ejendom, og dette kunne give kærnerkassen gode indtægter ved bortforpagtning.

I modsætning til landsognene kom der aldrig en samlet lovgivning om købstædernes jordreformer i 17-1800-tallet. Udskiftningerne i disse år forløb da også meget forskelligt, og i nogle byer strakte de sig over en meget lang periode bestående af flere, klart adskilte faser. Enkelte steder begyndte reformerne allerede mellem 1750 og 1780, men generelt må man sige, at byernes udskiftningsproces kom sent i gang, og at den blev tilendebragt på et meget sent tidspunkt. Det hænger sammen med, at udskiftningen ofte var en smertefuld proces med stærke interne konflikter i byen, især mellem store grundejere, som ønskede at få samlet deres jorder for at kunne forøge produktiviteten, og fattige borgere, der frygtede at miste græsningsretten til deres få køer. Manglen på lovgivning gjorde bestemt ikke processen lettere.

Der foreligger mange solide undersøgelser på lokalt plan om købstadslandbrugets struktur. Til udarbejdelsen af denne artikel har jeg især haft megen nytte af en række bybiografier af både ældre og nyere dato. Derimod er der skrevet meget lidt om købstadslandbrug på et landsdækkende niveau.⁶⁵ Vi savner således en undersøgelse af de centrale og regionale myndigheders holdninger og beslutninger inden for dette område. Dette gælder i særlig grad for reformperioden i 17-1800-tallet, hvor det blandt andet kunne være interessant at få klarlagt, i hvor høj grad de overordnede myndigheder selv tog initiativer, og i hvilket omfang de blot reagerede på henvendelser fra lokalbefolkningen. Det kunne også være spændende at få belyst baggrunden for nogle af de meget forskellige afgørelser i de udskiftningssager, som er beskrevet i denne artikel. Nogle af de centrale spørgsmål i denne forbindelse er, i hvor høj grad der var konsensus blandt beslutningstagerne i København, og hvilken indflydelse de enkelte stiftamtmand og amtmænd har haft på de centrale myndigheders afgørelser. Endelig kunne det have stor værdi at få gennemført en analyse af de holdningsændringer til købstadslandbruget, som kan spores i Danske Kancelli og Rentekammeret fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet.⁶⁶

Bilag 1

Arealudnyttelse og husdyrhold i kongerigets købstæder i 1861

Kilder:

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besåede areal 1861-76.

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedr. kreaturhold 1861-1881.

En nærmere redegørelse for disse kilder ses i *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010:2, s. 108-14.

Da der mangler tal fra 1861 for Ribes husdyrbestand, anvendes i stedet 1866-tallene for denne by.

Købstad	Besået areal (tønder land)	Landbrugsareal i alt (tønder land)	Besået areal i procent af landbrugsareal	Antal hornkvæg (tyre, stude, køer og ungvæg)	Antal får	Antal svin
Allinge	258	406	64	153	55	44
Assens	783	1123	70	311	224	323
Bogense	563	1070	53	325	418	242
Ebeltoft	467	891	52	274	589	172
Fredericia	2252	3177	71	860	222	501
Frederikshavn	184	388	47	106	11	9
Frederikssund	267	420	64	156	49	78
Faaborg	177	267	66	288	19	361
Grenaa	370	898	41	248	354	135
Hasle	388	457	85	119	50	113
Helsingør	1255	1885	67	552	226	326
Hillerød	674	1111	61	275	422	176
Hjørring	1491	2597	57	620	368	174
Hobro	906	1569	58	534	143	100

Holbæk	991	1476	67	578	147	329
Holstebro	666	1344	50	238	160	65
Horsens	840	1157	73	452	143	258
Kalundborg	367	729	50	573	1117	308
Kerteminde	235	467	50	157	159	190
Kolding	650	1162	56	329	223	163
Korsør	906	1493	61	325	559	190
Køge	130	245	53	300	38	248
Lemvig	270	538	50	211	315	51
Mariager	386	727	53	146	194	56
Maribo	299	500	60	162	25	240
Middelfart	379	583	65	169	146	185
Nakskov	530	851	62	258	173	319
Neksø	362	725	50	287	213	171
Nibe	345	846	41	152	97	46
Nyborg	677	1078	63	310	76	233
Nykøbing F.	486	653	74	199	39	216
Nykøbing M.	456	770	59	239	235	61
Nykøbing S.	657	1293	51	471	192	240
Nysted	551	887	62	189	310	178
Næstved	432	679	64	330	21	118
Odense	811	1376	59	922	102	806
Præstø	73	96	76	86	13	141
Randers	1087	2361	46	880	230	77
Ribe	934	2970	31	662	828	220
Ringkøbing	354	718	49	193	170	71
Ringsted	897	1423	63	403	120	192

Roskilde	1843	2747	67	673	293	304
Rudkøbing	290	450	64	196	73	206
Rødby	1843	3237	57	592	1431	307
Rønne	735	1044	70	392	125	407
Sakskøbing	138	288	48	119	35	106
Sandvig	100	129	77	58	306	35
Skagen	242	242	100	150	909	19
Skanderborg	420	718	58	204	71	119
Skive	259	440	59	149	211	46
Skælskør	489	790	62	237	122	181
Slagelse	1172	1592	74	549	100	238
Sorø (med landdistrikt)	315	477	66	272	2	57
Stege	734	1023	72	340	425	271
Store Heddinge	1439	2273	63	640	313	221
Stubbekøbing	352	546	64	192	49	99
Svaneke	192	239	80	150	44	69
Svendborg (med landdistrikt)	1107	1526	73	505	53	383
Sæby	319	773	41	164	155	37
Thisted	877	1368	64	409	218	38
Varde	1170	2696	43	575	519	163
Vejle	946	1547	61	97	22	14
Viborg	2067	4201	49	797	626	144
Vordingborg	501	734	68	257	144	240
Aakirkeby	609	948	64	320	343	98
Aalborg	573	941	61	401	67	5
Aarhus	804	1194	67	342	175	52

Noter

- 1 De vigtigste arbejder af generel karakter om dansk købstadslandbrug er Michael Hertz, 1989; Ole Degn, 1998 og Trine Loch Elkjær, 2008.
- 2 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 115. Jævnfør Henrik Becker-Christensen, 1979 s. 82-85, om bymarkens og fiskeriets særligt store betydning for købstæderne i perioden ca. 1660-1750, hvor mange byer befandt sig i en lang og dyb økonomisk krise.
- 3 Jørgen Mikkelsen, 1993 s. 182f.
- 4 Jævnfør Ole Degn, 1998, der indeholder tabeller over de enkelte købstæders jordtilliggende og antallet af brugere i 1850. Se også <http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/landbrug> – en database, som blandt andet rummer oplysninger om afgrøder, husdyrhold og jordtilliggende i byerne i 1830erne.
- 5 Som et par tidlige eksempler kan nævnes, at Christoffer I og Erik Klipping i 1250erne og 60erne forsynede Nakskov med jorder på mere end 400 tønder land, og at Erik Menved i 1294 udstedte et gavebrev til Ribe på Ribe Holm. (C.C. Haugner, 1934 s. 13 og Otto Smith, 1929 s. 252).
- 6 Bering Liisberg, 1912 s. 112.
- 7 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 43f. Om Kong Hans' indsats til fremme af byernes landbrug, se også Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen, 1997 s. 78 (Vejle), og Gr. Begtrup, Nørrejylland III 1812 (1978) s. 196 (Thisted).
- 8 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 115-17. Ørkil Slots grund og tilliggende var ved Reformationen blevet inddraget af kongemagten som en del af det hidtidige Fyns bispegods.
- 9 C.C. Haugner, 1934 s. 16-18. Andre eksempler på, at Christian III og Frederik II skænkede jord til en købstad eller gav tilladelse til, at en by gjorde brug af bestemte jorder, kan ses i P. Eliassen, 1910 s. 363 (Kolding), og Trine Loch Elkjær, 2008 s. 267 (Aarhus og Randers).
- 10 Henrik Becker-Christensen, 1997 s. 184 og C.T. Engelstoft, 1880 (1978) s. 371.
- 11 Så sent som i 1803 erklærede Gregers Begtrup, at "Græsningen er Hovedsagen paa Kjøbstædjorder". Gr. Begtrup, Sjælland og Møn I 1803 (1978), s. 256.
- 12 Købstædernes vider og vedtægter indeholder detaljerede regelsæt for byboernes adfærd i bymarken. Det er karakteristisk, at der i mange tilfælde er langt flere bestemmelser om græsningen end om agerdyrkingen. Det kan dog hænge sammen med, at der ikke var dyrkningsfællesskab i alle byer, sådan som det var tilfældet på landet. De enkelte byers vider og vedtægter er trykt i Poul Bjerger, Thyge J. Søegaard og August F. Schmidt, 1904-38. Der er også uddrag af disse kilder i flere bybiografier.
- 13 Erland Porsmose, 2000 s. 157. Se også Chr. Kiilsgaard, 1949 s. 94 (Rudkø-

- bing, der havde skov indtil 1659) og J.A. Brasen, 1845 s. 574f. (Skælskør, hvor der var skov indtil ca. 1600).
- 14 P. Eliassen, 1910 s. 360, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen, 1997 s. 115 og Carl Lindberg Nielsen, 1943 s. 128.
 - 15 L.F. la Cour, 1926 s. 266.
 - 16 Trine Locht Elkjær, 2008 s. 269.
 - 17 Trine Locht Elkjær, 2008 s. 269.
 - 18 John Stampe Christensen, 1985 s. 241.
 - 19 G.L. Dam og H.K. Larsen, 1951 s. 88. De to forfattere sammenfatter forholdene i Aakirkeby med disse ord: "Man synes saaledes helt ind i det 19. Aarhundrede at have handlet med Jorden i Overensstemmelse med den gamle Regel fra 1346 i Købstadsrettens første Stykke (...) at "Jord skødes hjemme ved Dør, med gode Mænds Vidne.""
 - 20 Lauritz Maaløe, 1936 s. 121.
 - 21 S.P. Jensen, 1996 s. 9 og 18. Agervis handel med købstadsjord omtales også i C. Schade, 1811 (1983) s. 271. Det fremgår her, at Nykøbing Mors' indmarksagre omkring 1810 kunne erhverves for 80-120 rigsdaler; udmarksagrene kostede derimod kun 60-80 rigsdaler.
 - 22 Annette Hoff, 2000 s. 222f. og 231. Som andre eksempler på, at der skete en stærk reduktion i antallet af lodsejere, kan nævnes Aarhus, Randers og Nakskov. Se Trine Locht Elkjær, 2008 s. 274, Erik Korr Johansen, 1997 s. 207 og C.C. Haugner, 1934 s. 226f. Korr Johansen nævner blandt andet, at antallet af jordejere i Aarhus blev reduceret fra 272 i slutningen af 1500-tallet til cirka 150 omkring 1730 og 58 i 1801. I 1801 sad den største jordejer, købmand Hans Raae, på 24 gårdsavl, mens skræddermester Peter Villadsen havde 18, apoteker Reddelin 14 og købmand Peter Herskind 13.
 - 23 Ole Degn, 1981 bd. I s. 90.
 - 24 Se for eksempel Chr. Kiilsgaard, 1949 s. 97f.
 - 25 Trine Locht Elkjær, 2008 s. 272.
 - 26 Snæbiørn Asgeyrsen Stadfeldt, 1804 (1976) s. 374-96. Stadfeldts fremstilling indeholder i øvrigt også (s. 365) en interessant redegørelse for, hvordan de private dele af Randers' bymark i sin tid var gået ud af byens besiddelse. Gennem studier af skattebøger og jordebøger fra 1600-tallet kunne han blandt andet påvise, at pantsættelse ofte havde været det første skridt i retning af privatisering af jorden.
 - 27 Gr. Begtrup, Fyn m.m. I 1806 (1978) s. 157, Nørrejylland II 1810 (1978) s. 146f. og 321 samt Nørrejylland III 1812 (1978) s. 130 og 134.
 - 28 Otto Smith, 1929 s. 270.
 - 29 Om fattigvæsenets jordejendomme, se blandt andet John Stampe Christensen, 1985 s. 226 (Kalundborg). Se også Chr. Kiilsgaard, 1949 s. 96

- (Rudkøbing) om, hvordan bystyret pantsatte en del af bymarken og rådhuset til fattigkassen.
- 30 Se blandt andet J. Kinch, 1884 s. 875f. (Ribe) og Hans Krongaard Kristensen, 1998 s. 174ff. og 236 (Viborg). I sidstnævnte omtales i øvrigt flere konflikter mellem borgerne i Viborg og henholdsvis biskoppen og domkapitlet om ejendomsretten til bestemte jorder.
 - 31 Karl-Erik Frandsen, 1998 s. 103f.
 - 32 Claus Bjørn, 1998 s. 187f.
 - 33 Se blandt andet Lauritz Maaløe, 1936 s. 118.
 - 34 Bo Fritzboeger, 2000 især s. 37 og 39.
 - 35 S.P. Jensen, 1996 s. 10f.
 - 36 Dette emne får en ret fyldig behandling i Gregers Begtrups beskrivelse af de sjællandske købstadsjorder omkring 1800. Begtrup bemærkede blandt andet, at kvæg, der græssede på jord, som kun lå brak et enkelt år, havde brug for to tønder land per ko. Han tilføjede: "De, som hverken brygge eller brænde, og ikke kunne faae Mask eller Bærme tilkjøbs af Kjøbmanden, maa lade deres Qvæg forhungere paa den magre Græsning hele Høstens Tid, og man seer ofte i vores smaa Kjøbstæder Qvæget om Sommeren gaae op og ned af Gaderne, og brøle af Sult". Gr. Begtrup, Sjælland og Møn I 1803 (1978) s. 255. Se også Carl Lindberg Nielsen, 1943 s. 129 om ringe græsningsforhold i Ringkøbing i 1740erne.
 - 37 Aabenraa er et eksempel på dette. Her fik byboerne åbenbart svært ved at få respekteret deres rettigheder syd for fjorden, da de endelig begyndte at sætte kvæg på græs i disse områder. Jævnfør H.V. Gregersen, 1961 s. 28f.
 - 38 Erland Porsmose, 2000 s. 158f. Hegnsrelaterede konflikter mellem by og landsby nævnes også i John Stampe Christensen, 1985 s. 244.
 - 39 Andre eksempler kan ses i Albert Thomsen, 1936-1937 s. 369ff. (Holbæk), C.C. Haugner, 1934 s. 13ff. (Nakskov), C. Klitgaard, 1925 s. 152ff. (Hjørning) og Paul G. Ørberg, 1970 s. 158ff. (Sæby).
 - 40 Aage Fasmer Blomberg, 1956 s. 108-12.
 - 41 Rasmus Nielsen, 1929 især s. 67-69 og 127-40.
 - 42 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 313f.
 - 43 Birgit Løgstrup, 1993 s. 20.
 - 44 Birgit Løgstrup, 1993 s. 6. I Ringkøbing blev der udstedt et tilsvarende forbud i 1555 og igen i 1560. Ikke desto mindre fik en lokal godsejer omkring 1570 kongelig stadfæstelse på køb af en gård i Ringkøbing med tilhørende markjorder. Carl Lindberg Nielsen, 1943 s. 129.
 - 45 Jens Holmgaard, 1999 s. 26. Assens oplevede en tilsvarende situation i årene efter 1660, hvor mange gældsplagede borgere solgte jorder til fremmede. Lauritz Maaløe, 1936 s. 116.

- 46 Jens Clausen, 1939 s. 334.
- 47 Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Etatsråd Martfeldts embedsarkiv, Samlinger angående købstæderne i almindelighed 1759-1778 (pk. 2122, læg 42).
- 48 Jævnfør Gregers Begtrups beskrivelse: "Da nu Jorderne til en Kjøbstad have (...) en umiskjendelig Værd for Byen, og Avlsbrug er paa mange en Hovednæring, ja endog at i ikke saa faa Byer dens Jorder bidrager væsentlig til Byens Folkemængde, Velstanden blandt Borgerne, Gaardenes og Husenes Priis, saa synes det besynderligt at Kjøbstæderne have sidst tænkt paa at faa deres Jorder udskiftede, og at mange endnu have betydelige Overdreve og Fælleder, som henligge paa en uforsvarlig Maade uopdyrkede". Gr. Begtrup, Fyn m.m. II 1806 (1979) s. 632.
- 49 Om Moltkes store og tidlige indsats for udskiftning og andre landboreformer, se Carsten Porskrog Rasmussen 2010.
- 50 S.P. Jensen, 1996 s. 14 og 18-24.
- 51 Forordningens indhold er refereret i Lotte Dombernowsky, 1988 s. 321, hvor den karakteriseres som "en slags rygrad i udskiftningslovgivningen".
- 52 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 311-13 og 315-19. Efter Bro-Jørgensens opfattelse skyldtes den stærke modvilje mod Uldalls forslag i høj grad animositet mod byfogedens person.
- 53 Michael Hertz, 1998 s. 57-62. Se også Michael Hertz, 1989 s. 86f., hvor han beskriver konflikten i Holbæk således: "Tilhængerne [af reformer] så jorden og landbruget som spekulationsobjekt og kilde til kapitalakkumulation; modstanderne søgte i avlsbruget og i det brede, men oftest lidet specialiserede næringsgrundlag, at opnå sikkerhed, men ikke nødvendigvis stor indtjening."
- 54 Tyge Krogh, 1985 s. 273-77.
- 55 Sv. Aage Bay, 1979 s. 50-61.
- 56 Trine Loch Elkjær, 1998 s. 18-25.
- 57 Inden da havde der været en diskussion i Aarhus om selve ejendomsretten til jorden. Den ene fløj af debattører hævdede, at adkomstbrevene til gårdsavl kun gav brugsret, men at ejendomsretten stadig lå hos byen. Den anden fløj mente, at de tinglyste skøder fra og med 1500-tallet nødvendigvis måtte tages som udtryk for, at de enkelte grundejere havde ejendomsret over jorderne. Trine Loch Elkjær, 1998 s. 21.
- 58 Selv om byens vider og vedtægter fastslog, at alle indbyggere var græsningsberettigede, fandt borgerkomitéen, at kun grundejerne havde krav på erstatning ved udskiftning. Det fremgår ikke af Trine Loch Elkjærs artikel, hvordan komitéen nåede frem til denne konklusion.
- 59 Birgit Løgstrup, 1993 s. 42.
- 60 Birgit Løgstrup, 1993 s. 45.

- 61 J.A. Brasen, 1845 s. 586ff. Også i nabobyen Korsør lå jorderne spredt langt op i tiden. Så sent som i 1897 skal præstens embedsjord på cirka otte tønder land have været fordelt på 12 steder, jævnfør L.F. la Cour, 1926 s. 284.
- 62 Michael Hertz, 1998 s. 63.
- 63 Michael Hertz, 1998 s. 64 og Trine Loch Elkjær, 1998 s. 9.
- 64 Henning Ringgaard Lauridsen, 1999 s. 274 og Arne Ipsen og Eyvind L. Lind, 1984 s. 84.
- 65 Der er i øvrigt heller ikke meget at finde om ager- og avlsbrug i synteseværker om europæisk byhistorie.
- 66 Jævnfør Birgit Løgstrup, 1993 s. 41-44.

Litteratur

- Bay, Sv. Aage: *Bidrag til Horsens historie*. Horsens 1979.
- Becker-Christensen, Henrik: "De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660-1750". *Erhvervshistorisk Årbog 1979*, 1980, s. 41-97.
- Becker-Christensen, Henrik: "Vejle i det 17. og 18. århundrede". Hellum, Asbjørn (red.): *Vejles historie*, bd. 1 (Fra vadested til by – indtil 1786). Vejle 1997, s. 137-214.
- Begtrup, Gregers: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*. København 1803-12 (genoptrykt 1977-79).
- Bjerge, Poul, Thyge J. Söegaard og August F. Schmidt (udg.): *Danske Vider og Vedtægter*, bd. I-V. København 1904-38.
- Bjørn, Claus: "Vækstår 1753-1850". Frandsen, Karl-Erik og Claus Bjørn: *Roskilde bys historie 1536-1850* (Roskilde bys historie, bd. 2). Roskilde 1998, s. 157-280.
- Blomberg, Aage Fasmer: *Faaborg by's historie*, bd. II (1750-1914). Faaborg 1956.
- Brasen, J.A.: "Historisk Fremstilling af Skielskørs Bymark, dens forskellige Skikkelser og Udskiftninger". *Historisk Tidsskrift*, 1. rk. 6. bd., 1845, s. 563-91.
- Bro-Jørgensen, J.O.: *Svendborg købstads historie*, første del, første halvbind. Svendborg 1959.
- Christensen, John Stampe: "Byens jorder". Nyberg, Tore og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie*, bd. 1 (Tiden indtil 1830). Kalundborg 1985, s. 241-46.
- Clausen, Jens: "Økonomisk udvikling". Clausen, Jens m.fl. (red.): *Aarhus gennem Tiderne*, bd. I, København 1939.
- la Cour, L.F.: *Korsør. Bidrag til Egnens, Byens og Havnens Historie*. Korsør 1926.
- Dam, G.L. og H.K. Larsen: *Aakirkeby 1346-1946*. Aakirkeby 1951.
- Degn, Ole: "De gamle købstæders markjordsarealer og landbrugsaktiviteter". Elkjær og Ravn (se denne), s. 31-45.

- Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, bd. 1-2. Aarhus 1981.
- Dombernowsky, Lotte: "Ca. 1720-1810". Bjørn, Claus m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie II 1536-1810*. Odense 1988, s. 211-394.
- Eliassen, P.: *Kolding fra Middelalder til Nutid. En historisk Beskrivelse*. Kolding 1910.
- Elkjær, Trine Locht: "Købstædernes landbrug – eksemplet Århus". Elkjær og Ravn (se denne), s. 9-30.
- Elkjær, Trine Locht: "Købstadslandbrugets betydning for købstadens erhvervs- liv og økonomi i 1700- og 1800-tallet". *Fortid og Nutid*, 1991, s. 251-72.
- Elkjær, Trine Locht: "Market town agriculture". Christensen, Søren Bitsch og Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848* (Danske Bystudier, 4). Aarhus 2008, s. 263-89.
- Elkjær, Trine Locht og Thomas Bloch Ravn (red.): *Købstadens landbrug gennem 400 år* (Den Gamle Bys skriftrække bind VI). Aarhus 1998.
- Engelstoft, C.T.: *Odense Bys Historie*. Odense 1880 (genoptrykt 1978).
- Frandsen, Karl-Erik: "Nedgangstider 1536-1753". Frandsen, Karl-Erik og Claus Bjørn: *Roskilde bys historie 1536-1850* (Roskilde bys historie, bd. 2). Roskilde 1998, s. 13-156.
- Fritzbøger, Bo: "Vangelag på Sjælland". Bjørn, Claus og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Til- egnet Karl-Erik Frandsen*. Ebeltoft 2000, s. 27-43.
- Gregersen, H.V.: "Middelalderen". Hvidtfeldt, Johan og Peter Kr. Iversen (red.): *Åbenrå Bys Historie*, bd. I (Indtil 1720). Aabenraa 1961, s. 5-66.
- Haugner, C.C.: *Nakskov Købstads Historie*, bd. 1. København 1934.
- Hertz, Michael: "Avlsbrugere og avling på købstadjorder". *Bol og By*, 1989, s. 72-92.
- Hertz, Michael: "Holbæk købstads jordbrug". Elkjær og Ravn (se denne), s. 55-65.
- Hoff, Annette: "Byens bønder". Bjørn, Claus og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl-Erik Frandsen*. Ebeltoft 2000, s. 217-31.
- Holmgaard, Jens: "Købmændenes og håndværkernes by 1726-1850". Laurid- sen, Henning Ringgaard (red.): *Viborgs historie*, bd. 2 (1726-1940). Viborg 1999, s. 13-62.
- Ipsen, Arne og Eyvind L. Lind: *Bøndernes by. Sagaen om avlsbrugerne og deres bygårde i Hasle*. Nexø 1984.
- Jensen, S.P.: "Landbruget i Store Heddinge gennem 200 år". *Store Heddinge før og nu* (Stevns Lokalhistoriske Arkiv, Hæfte IV). Store Heddinge 1996, s. 7-27.
- Johansen, Erik Korr: "Næringslivet". Gejl, Ib (red.): *Århus. Byens historie*, bd. 2 (1720-1870). Viborg 1997, s. 157-210.

- Kieffer-Olsen, Jakob og Per Kristian Madsen: "Middelalderens Vejle ca. 1100-1600". Hellum, Asbjørn (red.): *Vejles historie*, bd. 1 (Fra vadested til by – indtil 1786). Vejle 1997, s. 63-136.
- Kiilsgaard, Chr.: *Rudkøbing. Topografi og Bystyre*, 1. Del. Rudkøbing 1949.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, 2den Del (Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse 1536-1660). Ribe 1884.
- Klitgaard, C.: *Hjørring Bys Historie indtil det 19. Aarh. Midte*. Hjørring 1925.
- Kristensen, Hans Krongaard: "Bymarken". Lauridsen, Henning Ringgaard (red.): *Viborgs historie*, bd. 1 (Oldtid-1726). Viborg 1998, s. 173-78.
- Krogh, Tyge: "Udskiftningen af overdrevene". Nyberg, Tore og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie*, bd. 1 (Tiden indtil 1830). Kalundborg 1985, s. 273-77.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: "Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940". Lauridsen, Henning Ringgaard (red.): *Viborgs historie*, bd. 2 (1726-1940), s. 221-304.
- Liisberg, Bering: *Stubbekøbing gennem Tiderne*. Nykøbing F. 1912.
- Løgstrup, Birgit: *Jord og mennesker på Viborgeggen 1688-1988* (Viborg Leksikon, bd. 9). Viborg 1993.
- Mikkelsen, Jørgen: "Korn, købmænd og kreditter. Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740-1807". *Fortid og Nutid*, 1993, s. 179-213.
- Maaløe, Lauritz: *Assens gennem 700 Aar*. Odense 1936.
- Nielsen, Carl Lindberg: *Ringkjøbing Købstads Historie*. Ringkøbing 1943.
- Nielsen, Rasmus: "Næstved Overdrev". Nielsen, Rasmus: *Næstved Købstads Historie*, bd. 2. Næstved 1929, s. 67-151. [Også trykt i *Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt*, 1928]
- Pedersen, Laurits (red.): *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. I (Stedhistorie). Helsingør 1926.
- Porsmose, Erland: *Kerteminde Bys Historie 1350-1659* (Kerteminde Bys Historie, bd. 1). Odense 2000.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "A.G. Moltke og det holstenske kobbelbrug". *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2010:2, s. 9-48.
- Schade, C.: *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg 1811 (genoptrykt 1983).
- Smith, Otto: "Næringslivet". Hugo Matthiessen m.fl.: *Ribe Bys Historie 1660-1730*. København 1929.
- Smith, Otto: *Ribe Bys Historie 1730-1820*, bd. 1. København 1936.
- Stadfeldt, Snæbiørn Asgeyrsen: *Chorographisk og Oeconomisk Beskrivelse over Randers Kiøbsted i Nørre Jylland*. København 1804 (genoptrykt 1976).
- Thomsen, Albert: *Holbæk Købstads Historie*. Holbæk 1936-37.
- Weesch, Bjarne: *Købstadsjorderne i det attende århundrede*. Utrykt afløsningsopgave, Københavns Universitet, 1985.

Ørberg, Paul G.: *En by ved havet. Sæby købstads historie*, 1. del. Sæby 1970.
Aagaard, Knud: *Physisk, oeconomic og topographisk Beskrivelse over Thye ...*,
Viborg 1802 (genoptrykt 1983).

Arkivalier

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedr. kreaturhold 1861-1881 (diverse pakker).

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besåede areal 1861-1876 (diverse pakker).

Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Etatsråd Martfeldts embedsarkiv, Samlinger angående købstæderne i almindelighed 1759-1778 (pakke 2122).

Hjemmesider

<http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/landbrug>

Summary

The purpose of this article is to conflate current research about the right of use of the fields and commons of the Danish cities and towns. This analysis has brought to light many common features. There can be no doubt that the urban land in the Middle Ages mainly consisted of woods, meadows, bogs and moors. In the 16th-18th centuries many of these areas were brought under cultivation. However, even about the year 1800 grazing of cattle, horses, sheep and other animals was still more important than tillage in many towns.

During the first wave of cultivating much arable land was divided into hundreds of small strips, and often a number of such strips were associated with each of the houses in the town. These plots were probably considered public property in most places, available to be hired out to different house owners. However, the right of use soon changed to property right and in some towns certain persons – often the most successful and active merchants – gradually became owners of a considerable number of plots.

In contrast to the rural areas, no comprehensive laws were published about the towns' agricultural reforms in the 18th and 19th centuries. During this period, the enclosure movement took rather different courses in individual towns. In some places the process stretched over a very long period, consisting of several, distinct phases. In a few towns the reforms began already between 1750 and 1780, but in general the process started and finished rather late, compared with the rural areas. Among other things this was due to the fact that

the enclosure process in the towns was often very turbulent causing intense conflicts between different parts of the local population. The typical conflict was between well-to-do citizens who owned many plots and wanted to bring them together in order to raise productivity, and poor people who feared losing the right to graze their cows.

Forfatterpræsentation

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet. Har især forsket i dansk og europæisk byhistorie, men også skrevet artikler om mange andre historiske emner, herunder landbohistorie. Blandt de nyeste publikationer kan nævnes *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800* (2012), Danmarks Statistiks arkiv og landbohistorisk forskning, *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010:2, samt forskellige bidrag til Søren Bitsch Christensen, red.: *Ribe Bys Historie 2 – 1520-1850* (2010).

Den store å og bønderne

Gennem årtusinder har Gudenåen og dens ådal haft indflydelse på områdets bebyggelse, erhverv og infrastruktur. Tidligere var den store å en barriere i landskabet, som dannede grænse for ejerlav og administrative skel. Men den var også et vigtigt ressourceområde for landbefolkningen. De frodige enge gav foder til kvæget sommer og vinter. Fiskeri i åsystemet kunne supplere landbruget og ådalen rummede flere nyttige råstoffer. Fra 1800-tallet og frem blev Gudenåens vådområder drænet for at øge udbyttet fra landbrugsjorderne og omvendt kunne åens vand også bruges til vanding af jorderne. Med udgangspunkt i etableringen af handelspladsen i Silkeborg i 1846 så staten pramfarten, som en mulighed for at øge afsætningen af bøndernes produkter fra det vest- og midtjyske område. Specialiseringen af landbruget efter Anden Verdenskrig mindskede ådalens betydning for erhvervet.

De danske vandløb og søer udgjorde gennem årtusinder vigtige ressourceområder for lokalbefolkningen. Herfra kunne man hente gode fisk og nyttige råstoffer, vandets energi blev brugt i forskellige vandkraftanlæg og vandsystemerne kunne fungere som effektive transportveje.

Hvis man forestiller sig landets kulturspor fordelt på landskabstyper, kommer ådalene da også ind på en førsteplads med de fleste spor efter menneskelige aktiviteter. Det skyldes at de fugtige forhold i ådalene generelt er bedre til at bevare levnene, men også, at der simpelthen her har været flere aktiviteter end andre steder. Ådalene har været attraktive for både mennesker og dyr.¹

Ikke kun som ressourceområde har de ferske vådområder haft kulturhistorisk betydning. Det kan være vanskeligt at forestille sig i dag, men før 1800- og 1900-tallets omfattende dræning af det danske landskab, var landet i langt højere grad præget af moser, sumpede områder, søer og vandløb. Vådområder det var vanskeligt at passere, hvad enten man var til fods, til hest eller i vogn. Vådområderne var således fysiske barrierer i landskabet, som udgjorde naturlige grænser, når der skulle sættes skel mellem ejerlav og administrationsenheder, for eksempel sysler, herreder, len og kommuner. Men de påvirkede også placeringen af bebyggelse og transportnet.

Aspekter af ferskvandenes kulturhistoriske betydning blev i 1990 drøftet af historikere og arkæologer på et seminar på Odense Universitet og i indledningen til den efterfølgende rapport slog Erland Porsmose fast, at "*Vandløbene er et uundværligt led i forståelsen af og tolkningen af landbrugets Danmark og*

landets infrastruktur".² Mangfoldigheden af de ferske vådområders betydning blev i 2004 foldet ud i værket "De ferske vandes kulturhistorie i Danmark", hvor over 30 forskere og fagfolk gav en første, samlet beskrivelse af væsentlige kulturhistoriske forhold ved søer, vandløb, moser og andre vådområder.³

Vender vi os fra det generelle til Danmarks største og mest varierede vandløbssystem, Gudenåen, kan det hurtigt fastslås, at menneskets virkekraft her over tid har haft et omfang, som ikke ses ved noget andet vandløb i landet. I oldtiden ofrede man til åens vådområder og denne religiøse funktion er måske baggrunden for åens navn, Guthen, hvis betydning menes at være "*den til gudene indviede å*".⁴

Kendt og velbeskrevet er fiskeriet i Gudenåen efter ål og laks, klostervæsenet i ådalen, vandkraftudnyttelsen i den tidlige industri og i de store vandkraftværker, samt turismen i det midtjyske Søhøjland, et af landets ældste turistområder. Derimod har åens betydning for de mange landbrug i området ikke været genstand for en samlet beskrivelse. Det følgende er et forsøg på i oversigtsform at råde bod på det. Artiklen søger at besvare spørgsmålet om, hvordan bønderne langs det store vandløb har brugt åen og ådalen som ressourceområde gennem tiden.⁵

Bebyggelsen

For de ældre stenalderkulturer var Gudenådalen et rigt økosystem. Her i det varierede skovlandskab med den store å og dens mange tilløb og søer fandt stenalderens jæger- og fiskerkulturer en rigdom af fisk, fugle, pattedyr og urter, som man levede af. Åen var en rivende strøm, stor og bred og fyldt med gode fisk som laks, helt, gedde og ål. Drikkevand var der rigeligt af, og vandsystemet fungerede samtidig som transportnet gennem et ufremkommeligt landskab med tæt skov og store sumpede områder. Gennem tiden er der fundet store mængder af flintredskaber fra disse ældre stenalderkulturer, som bosatte sig tæt på vandene, nær å- og søbredden.⁶

Da bondekulturen vandt frem omkring 4.000 år før vor tidsregning, blev befolkningen gradvist mindre afhængig af jagt og fiskeri. Landbruget var dog i begyndelsen så primitivt og udbyttet så svingende, at man fortsat måtte gå på jagt, fiske og indsamle bær. Gudenåen og ådalen var derfor stadig et vigtigt ressourceområde. Fund fra det midtjyske Søhøjland viser, at de første bønder også har brugt de tidligere jægerfolks bopladser ved sø og å, muligvis som sæsonvise jagt- og fiskestationer.⁷ Åen var ligeledes fortsat en vigtig transportvej, selvom landfærdslen begyndte at gøre sig gældende i yngre stenalder.

Med tiden ændrede landbrugets udbredelse bebyggelsesmønstret. Befolkningen flyttede væk fra åens og søernes bredder til de højere liggende, lettere og tørrere jorder, som var velegnede til dyrkning. Man foretrak at placere sig

der, hvor landskabet gav de bedste livsvilkår, og det vil i begyndelsen af bondekulturen sige steder, hvor der var gode muligheder for et blandet erhverv af agerbrug, husdyrhold, jagt og fiskeri.⁸

Vi kan følge forskydningen i det store Uldum Kær øst for Tørring. Den ældre stenalders jægere og fiskere boede om sommeren ude på holme i den centrale del af kæret, som Gudenåen gennemløber. Herfra havde de let adgang til at jage og fiske. Jernalderbønderne udnyttede derimod kæret anderledes end de tidligere jægere. De boede ikke længere ude i de centrale dele af kæret, men på de højere og sandmuldede arealer langs kanten af kæret, hvor der er fundet spor efter en række bosættelser. Området her var velegnet for agerbrug, og de lavere, ikke alt for fugtige arealer kunne give græsning til kvæget en stor del af året. Samtidig fungerede mosen som offermose.

Den tidlige middelalder var præget af stor befolkningstilvækst, og der blev etableret mange nye landsbyer. I modsætning til tidligere, blev landsbyerne nu stedfaste og fik den beliggenhed, de har haft til vores tid. Hvor det var muligt, blev byerne placeret i skellet mellem eng- og agerarealerne, hvilket gav den

Figur 1. Gudenåen er Danmarks største og mest varierede å-system, som lokalbefolkningen gennem årtusinder har forstået at udnytte på forskellig vis. Foto: Lars Nygaard.

bedste adgang til disse landskabstyper. Vi ser det blandt andet i Bjerringbro-området, hvor flere landsbyer er placeret langs Gudenåen. Landsbyerne Gullev, Gerning, Hvorslev og Vellef ligger en-to kilometer fra selve ådalen, men dog ganske tæt på de fladbundede erosionsdale, som fører fra Gudenåen op til morænefladerne. Placeringen gav god mulighed for at udnytte erosionsdalene til høslæt og græsning, samtidig med at man kunne dyrke morænejorderne.⁹

“Eng er agers moder”

*“Gudenåen og dens enge er sognets hovednerve... åen og engene giver egnen et særpræg af blid ynde, særlig ved sommertid, når åen som et blinkende sølvbånd slynger sig gennem sin bræmme af grønne enge med tusindtallige høstakke eller hundreder af græssende ungmønstre”.*¹⁰ Bag de højstemte linjer om Gudenåen havde forfatteren J. P. Nielsen i bogen, “Træk af Tørring Sogns Historie” fra 1933, et klart blik for den betydning åen og ådalen havde for produktionen af foder til kreaturerne.

I slutningen af bronzealderen og i begyndelsen af jernalderen begyndte man at sætte kvæget på stald og det vigtigste vinterfoder blev hø fra engene. Dermed fik de frodige enge i Gudenådalene en afgørende rolle for landbruget – en rolle, der skulle vare helt op til 1900-tallet.

“Uden eng ingen ager” og “Eng er agers moder” er gamle ordsprog, som vidner om engenes betydning. På engen avledes hø til fodring af kreaturerne. Jo mere hø – jo flere kreaturer på gården. Flere kreaturer betød mere gødning – og jo mere gødning, jo større kornudbytte. På de frodige enge græssede kvæget, og her slog man hø til vinterfoder. Typisk begyndte man at slå hø i første halvdel af juli. Når høet var kørt hjem, fik dyrene ofte lov til at afgræsse engene, men der kunne også foretages et efterslæt i sensommeren eller først på efteråret. Gødningen fra vinteropstaldningen var nødvendig for at holde agermarkerne gødske og dermed sikre et rimeligt høstudbytte.

På sin egen naturlige måde sørgede Gudenåen for, at ådalens enge hvert år kunne give godt græs og hø uden at få tilført gødning. Vinter og forår løb den ofte over sine bredder og aflejrede “gødning” i form af næringsssalte og organisk materiale på arealerne.

At man tidligere tillagde ådalens enge stor betydning fremgår af landvæsenkommissær C. Dalgas’ beskrivelse af Uldum Kær-området ved Gudenåen fra 1826:

“Af betydelige enge kommer nu det store kær imellem Uldum og Tørring, ved den nordlige grænse af Nørvang Herred, mest i betragtning. Det er næsten en mil langt og ¼ til ½ mil bredt, og er af uberegnelig nytte for hele omegnen, formedelst den betydelige høbjergning, det tilvejebringer,

Figur 2. Der slås hø langs Gudenåen ved Resenbro nord for Silkeborg. Udateret foto. Efter Baarstrøm m.fl.: Resenbro – træk af en egns historie. 1996.

så at endog langt bortliggende gårde i de mange egne mod nord og vest, har tilkøbt sig eng-parceller her. Især har Uldum, Hesselballe, Ølholm og Staugaard med dens parceller, hvilke byer og gårde alle støder til kæret, stort gavn heraf. I Uldum gives gårde på 4 tdr. hartkorn, som avler 70 til 80 læs hø årligt. ... Høet er af temmelig god beskaffenhed, især trives ungvæget herligt derefter.

Ogsaa dette kær er udsat for oversvømmelser af åen, og står derfor ofte, især om vinteren under vand, som vanskeligt løber af. Ikke desmindre har bunden i de sidste 8 til 10 år, vundet betydeligt i fasthed, dels ved åens oprensning, dels ved somrenes tørhed. Dog kunde endnu gøres meget til dette øjemeds opnåelse, ved at give åen et ligere løb; hvilket dog næppe, formedelst de mange lodsejere, vil lade sig gøre uden Landvæsenskommissionens mellemkomst¹¹.

Nyttige råstoffer

Det var ikke kun engene, som var vigtige for bønderne. I vandene groede søkogleaks, dunhammer og andre sivarter, som blev brugt til at lave sko, måtter, skamler og andre håndværksprodukter.¹² Sivene blev høstet om sommeren, hvorefter de blev bundtet i neg, så de kunne tørre. I den mørke tid om efteråret og vinteren brugte man så sivene til at lave de forskellige produkter. Langs åbreden voksede store bræmmer af tagrør, som blandt andet blev brugt til husenes stråtag. Randers Fjord er det næststørste rørområde i Danmark kun overgået af Ringkøbing Fjord, og her, i Gudenåsystemets brakvandszone, er der blevet høstet store mængder tagrør. Også længere opstrøms, i selve Gudenåen, er der blevet høstet rør. Bønderne kunne have tinglyst ret til at foretage siv- og rørskær. Da man i 1850'erne eksproprierede jord langs åen for at anlægge en trækvej til pramfarten nord for Silkeborg, gik det ud over nogle af bøndernes muligheder for at skære tagrør. Sognefogeden Chr. Hansen og gårdejer Hans Poulsen i Gødvad ved Silkeborg klagede over den erstatning, de fik tildelt, for de havde begge store rørskær i åen ud for deres ejendomme – herfra var der blevet bjerget tækkerør til deres gårde i umindelige tider.¹³

Fra midten af 1700-tallet begyndte brugen af mergel at vinde frem i landbruget. Mergel er ler med op til 50 procent kalk og det findes rundt om i søer og lavninger. Det var især på de magre og kalkfattige jorder i Vestjylland, der var behov for mergel. For når kalken mangler, bliver jorden sur, og så kan planterne ikke optage næringsstoffer. Men også langs Gudenåen blev der rundt om brugt mergel til at forbedre jordbundsforholdene, og der blev gravet mergel flere steder ved det store vandsystem.

Mellem Vejerslev og Trust øst for Gudenåen var der for eksempel et stort mose- og engdrag, hvor der var store mængder mergel i to-tre meters dybde. En del blev kørt helt til Sall og andre sogne, men en stor del blev sejlet bort med pramme på Gudenåen. I sidste halvdel af 1800-tallet begyndte nogle bønder at grave mergel i Mossø, Salten Langsø og Gudensø. Også den blev fragtet på pramme og afsat til områdets bøndergårde. I nogle få år omkring 1930 gravede entreprenørfirmaet Hofmann & Sønner mergel i Silkeborg Langsø. Stående på Viborgbroen i Silkeborg kunne man se en gravemaskine hente mergelen op. Maskinen var placeret på nogle pontoner forankret i søen, og en båd med pram sørgede for at sejle mergelen frem til en lagerplads, hvor man kunne afhente den mere eller mindre indtørrede mergel.¹⁴

Tørsv

Åens vådområder omfattede ligeledes de egentlige moser. Fund af tørvspader fra jernalder viser, at man allerede dengang gravede tørv i mosen til brændsel, og også senere var tørv et vigtigt råstof.

Da pramfarten blomstrede i 1800-tallet fik det mange bønder på åens nedre strækninger til at grave mere tørv i deres moser, fordi de med pramfarten langt lettere kunne afsætte det i Randers. Her var der et stort behov på grund af det stigende befolkningstal. Tørv blev således en af pramfartens største varegrupper, og i Randers blev det solgt på kajen "Tørvebryggen".¹⁵

Også i dele af det store kærrområde ved Uldum øst for Tørring gravede man tørv i større skala. I 1800-tallet var landbefolkningen i en stor radius omkring Uldum Kær afhængig af de tørv, der kunne skæres i kæret, og nogle bønder havde tilkøbt sig jordlodder i området for at kunne grave tørv. Tørvegravningen tog fart under Første og Anden Verdenskrig, hvor der blev udviklet industrielle indvindingsmetoder. Det var tider med knappe ressourcer. Danmark manglede brændsel, efterspørgslen efter tørv steg, og i kæret var der rigeligt med tørv.¹⁶

Et blik på ældre målebordskort viser ofte en mosaik af små, vandfyldte tørvegrave, som var det, der blev tilbage, når man var færdig med at grave tørv i åens moseområder.

Figur 3. Der graves tørv i Uldum Kær. Udateret foto, Uldum lokalhistoriske arkiv.

Fiskeriet

I middelalderen og op gennem 1500- og 1600-tallet udgjorde ferskvandsfiskeriet et lille, men vigtigt bidrag i den sammensatte landbrugsøkonomi.¹⁷ Gudenåsystemet var rigt på fisk, og åen var kendt for sit gode fiskeri efter især ål og laks, som blev fanget i dertil indrettede fangstanlæg. Fiskeretten tilhørte jordejeren og indtil selvejets fremme vil det sige de store godsbesiddere. Under Skanderborg og Silkeborg len blev der i 1500- og 1600-tallet drevet et større kongeligt fiskeri efter især ål, og kronen vogtede over det. Et åbent brev i 1584 forbød alle andre end kongens egne fiskere at fiske i en række søer. Kronen ville frede søerne til eget fiskeri, så fangsten kunne indgå i hoffets husholdning. Forbuddet var omfattende, og det tillod ikke de omkringboende bønder uden tilladelse at sætte små net i vandet eller stange ål fra isen om vinteren.¹⁸

I takt med selvejets fremme og udskiftningerne blev fiskeretten bredt ud på flere, og det gjorde det muligt at supplere landbruget med fiskeri i åsystemet. I 1842 rejste forfatteren J.C. Schythe tre måneder rundt i Skanderborg Amt for at indsamle stof til en beskrivelse af amtet i *“økonomisk henseende”*. Det var et bestillingsarbejde for det kongelige Landhusholdningsselskab. Formålet var at få et øjebliksbillede af landbrugets tilstand i området, men Schythe kom vidt og bredt omkring i sit værk og beskrev også ferskvandsfiskeriet. Schythe var optaget af, at alle naturens ressourcer blev udnyttet, og når det gælder fiskeriet, var han ikke imponeret af det han så. Det er, skriver han, desværre langt fra, at Gudenåens og søernes fiskerigdomme *“benyttes som de kunde og burde...., for nogen særegen umage for at lokke og fange dem, har landboeren i almindelighed ikke gjort sig, det skulde da kun være hvem nøden, denne mægtigste spore til virksomhed, driver dertil”*. Vel blev der fanget fisk, særligt i ålegårdene og i Mossø, men ellers er *“Interessen for fiskeri næsten ganske forsvunden, eller det er alene henvist til den ringere og fattigere husmandsklasse”*.¹⁹ Schythe forklarer blandt andet tilbagegangen med, at de større gårdmænd, på grund af landbrugets fremgang, ikke havde tid til at drive fiskeri ved siden af landbruget, som jo var deres hovederhverv.

Ikke desto mindre kunne fiskeri være et supplement til indkomsten og et nyttigt kosttilskud i den daglige husholdning. I Illustreret Tidende beskrev Hans Smidth i 1886 landbefolkningens fiskeri i åen, blandt andet ålefangsten, som var givtig. Hver ruse gav gerne et par pund ål om natten, og *“dem kan en fattig husmand nok bruge”*.²⁰

Husmandssønnen Jens Carl Laursen har i sine erindringer fortalt om sin barndom i Prambohus, som var et lille husmandssted ved Gudenåen nær Ans. Foruden landbrug og jagt drev faderen fiskeri med åleruser, og det kunne

“..være et godt tilskud til driften af husmandsstedet. Nok måtte man op ved 4-tiden, men der var mange ål”. Enkelte gange var der rigtigt mange – op mod 150 pund – “og så måtte mor med for at hjælpe til. Selvom et pund ål dengang kun kostede omkring 50 øre, var det et mægtigt tilskud til gårdens drift”.²¹ Tilsvarende erindrer de to landmænd, Anders Peter Andersen og Knud Orla Nielsen fra deres barndom ved Gudenåen i 1930erne, at man dengang satte ruser for at fange ål. Det blev til gårdens forbrug. Men et par gange om sommeren, når ålene vandrede, kunne fangsten være så stor, at man tog hestevognen og kørte ud for at sælge af de mange fisk.²²

Landbruget og pramfarten

Konge- og statsmagten så i 1800-tallet Gudenåen og pramfarten som en mulighed for at forbedre handelsforholdene og styrke udviklingen i det indre Jylland. Området blev i samtiden opfattet som forsømt, tilbagestående og isoleret på grund af de elendige landværts transportforhold. Store heder og sandede jorder dominerede landskabet. Og det skulle der gøres noget ved. Hvis nu transportforholdene på Gudenåen blev forbedret, kunne man lette afsætningen af bøndernes produkter, og hermed ville man sætte en positiv udvikling i gang.

Ved to kongelige resolutioner blev det besluttet at oprette en handelsplads i Silkeborg i 1846. Den nye handelsplads blev set som en løftestang til at udvikle handlen og afsætningen af bøndernes landbrugsprodukter i hele det midt- og vestjyske område. Man forventede, at den nye handelsplads kunne blive en slags omsætningscentral for landbrugsproduktionen i dette område. Og pramfarten fra den nye handelsplads til Randers blev set som et vigtigt middel i dette erhvervsfremmearbejde.

Tankegangen kommer til udtryk i den komité, som Rentekammeret nedsatte i 1843 for at bringe klarhed over de forslag og ideer, som florerede i perioden, til at forbedre handelsforholdene i det indre af Jylland og udnytte Gudenåen. I sin indberetning konkluderede komiteen, at pramfarten måtte have første prioritet “såvel for distriktet langs Gudenåens bredder som for en stor del af Jyllands indre og endelig for byen Randers”. Det hed videre, at pramfartens betydning for landbruget “vil blive endnu betydeligere, når farten på åen lettes, trækkevejen forbedres, sluser anlægges ved Silkeborg og Rye Mølle og vejene, der fører fra det indre land til Gudenåen, forbedres”.²³

I det første årti af 1800-tallet blev de fysiske forhold for pramfarten nok forbedret, men først med en bevilling i Rigsdagen blev der i 1850erne for alvor gjort noget for at forbedre besejlingsforholdene nord for Silkeborg. Åen blev uddybet og reguleret, forhindringer blev fjernet, og der blev anlagt en regulær træksti, så prammene bedre kunne trækkes. Med disse forbedringer fik pramfarten i de nærmest følgende årtier en gylden periode. Den fik dog snart

Figur 4. Da pramfarten blomstrede i midten af 1800-tallet blev der fragtet store mængder tørv fra området langs Gudenåen til Randers, hvor det blev afsat på "Tøvebryggen", som er skildret på tegningen af Hermann Rohde fra 1885. Illustreret Tidende.

en alvorlig konkurrent i togdriften, som fra 1860erne spandt sit jernbanenet ud i området, og det blev begyndelsen til enden for godstransporten på åen. Pramsejladsen fik alligevel på en lang række områder stor erhvervsøkonomisk betydning for Randers, og ikke mindst den nye by, Silkeborg, og for området mellem de to byer.²⁴

Statsmagtens ønske om at handelspladsen Silkeborg skulle fungere som en løftestang for afsætningen af landbrugsprodukter fra det midt- og vestjyske område blev imidlertid ikke indfriet. Opgørelser over godsfragt, som blev udskibet fra Silkeborg til Randers i 1860erne viser, at landbrugsprodukter kun udgjorde en lille del af den samlede "eksport" fra byen. Det var og blev tørv, tømmer, teglværksprodukter og papir fra papirfabrikken, som var den dominerende godstype fra nybyggerbyen. Det korn og de øvrige landsbrugsvarer, som via Gudenåen vitterligt blev prammet til Randers, var ikke handelspladsens anliggende. Det kom hovedsagligt fra de store gårde langs åen neden for Silkeborg via opkøb af købmændene fra Randers.

At Silkeborg og pramfarten ikke fik den ventede positive indflydelse på landbruget vest for handelspladsen er vel ikke så mærkeligt. Distriktet mellem Randers og Silkeborg var bedre landbrugsland og det var dertil allerede opdyrket i modsætning til området vest for Silkeborg, som stadig i vid udstrækning lå hen som hede, og som først da var ved at blive opdyrket. Pramfarten var naturligvis også mere attraktiv for området nær åen, end den var for bønderne i for eksempel det fjernere Hammerum herred, der måtte køre langt for at komme til udskibningsstedet i Silkeborg.²⁵

Pligterne

Nærheden til det store vandløb gav som beskrevet en række fordele, men tidligere fulgte der også arbejde og pligter med for landbefolkningen. Dels i form af pligten til at vedligeholde broer over åen, dels pligten til at bruge de store vandmøller til at male kornet.

Landets bønder havde pligt til at hjælpe med at opføre broer og vedligeholde dem. Allerede Jyske Lov fra 1241 fastslog det. I kapitlet om veje (I,56) hedder det, at hvis de er ufarbare *“enten på grund af mose eller store åer, da skal hele kirkesognet være behjælpelig med at bygge bro, hvis det er nødvendigt. Men er det hele herredets vej, da skal hele herredet hjælpe med at bygge bro og senere med at holde den”*.²⁶ Pligten fremgår tillige af et brev fra kongen i oktober 1561 til bønderne i Voer og Tyrsting herreder, som grænsede op til Gudenåen. Da en del broer her var *“meget forfaldne, og det påhviler menige herredsmænd at holde dem i stand”*, skulle de straks, når den kongelige embedsmand på Skanderborg slot forlangte det *“gøre broerne i stand og siden holde dem ved lige”*. Kunne de blive enige med embedsmanden om *“en bestemt årlig afgift til kronen af hver mand i herrederne til broernes vedligeholdelse, har kongen ikke noget derimod”*.²⁷

Bønderne kunne betale en årlig kornafgift, brokorn, til vedligeholdelsen af broer i stedet for at betale med deres egen arbejdskraft. Fordelen ved dette system var, at færre folk var involveret i at vedligeholde broen. En anden måde at få broer vedligeholdt på var at bortforpagte den til en privatperson, der så skulle inkassere penge til vedligeholdelsen ved at indkræve brokorn af bønderne og bropenge af de vejfarende, når de passerede broen.

I 1548 fik herredsfogederne Søren Jensen i Balle ved Silkeborg og Anders Bonde i Sorring kongeligt brev på, at de kunne oppebære indtægterne fra Resenbro mod at holde den ved lige, *“...med stærke stolper... og rekker på begge sider, så den vejfarende mand ikke ved deres forsømmelse lider nogen skade”*.²⁸ Peder Bloch i Ry fik i 1784 kongens tilladelse til at tage bropenge af rejsende, fordi der over broen var *“en stor og idelig passage såvel af kørende som ridende samt med kreaturers drift fra nord mod syd i landet, som skal forårsage megen*

slid på broen, hvis vedligeholdelse overgår hans kræfter...". Taksterne for at passere broen blev også angivet:

- Af en bondevogn 1 skilling.
- Af en hest eller stud 1 skilling.
- Af 4 svin eller får 1 skilling.²⁹

Bøndernes pligt til at bidrage til broernes vedligeholdelse eller betale brokorn medførte over hele landet mange konflikter. Også ved Gudenåen. I 1664 klagede overkommissær Ebbe Gyldenstjerne, som havde forpagtet Resebro og Kongensbro nord for Silkeborg, over, at han ikke havde modtaget brokorn af området bønder. Kongen måtte da strengt formane bønderne til at betale.³⁰ I 1679 nægtede bønderne på Nørre Snede-egnen at betale brokorn til herremanden på Bjerregård, der havde ansvaret for at vedligeholde Åstedbro – en pligt, han ifølge bønderne forsømte. Broen var i så dårlig stand, at den var farlig at passere.³¹

Møllepligten

Ifølge de middelalderlige landskabslove kunne alle, der ejede en dæmning og dæmningssted, anlægge en vandmølle, hvis den ikke forvoldte skade på anden mands jord. I praksis var det dog de store godsejere som havde mulighed for at anlægge de større vandmøller. Rundt om har en og anden bonde nok bygget en lille primitiv vandmølle til at male sit korn i. Men i 1639 forbød Chr. IV bønderne at lave små møller, og de, der allerede var i drift, skulle nedlægges. Forbuddet blev fulgt op af et andet forbud mod at have små håndkværne på gårdene. Danske Lov fra 1683 stadfæstede forbuddet mod de små gårdmøller. Årsagen var, at kronen ville være sikker på, at bønderne brugte de store møller, for her skulle betales afgift af hver tønne korn, der kørte gennem kværnen, mens de små private møller var fri for afgift.³²

Møllerne blev således et skatteobjekt for kronen. For at sikre at mølleren nu også kunne betale sin skat, var man nødt til at beskytte ham imod konkurrence fra nye møller inden for det område, der udgjorde hans naturlige kundekreds. Hermed indførtes det privilegerede mølleri, hvor mølleejeren skulle skaffe sig en kongelig bevilling til at bygge eller udvide sin mølle. Danske Lov fra 1683 stadfæstede også den såkaldte møllepligt for kongens bønder. Møllepligten betød, at en bonde, som fæstede en af kongens gårde, havde pligt til at lade sit korn male på en af kongens møller. De private godsejere forsøgte også med mere eller mindre held at indføre møllepligten på deres godser. Vi ser det blandt andet ved Bjerre Mølle, som hørte til herregården Bjerregård mellem Åle og Åstedbro. Når bønderne fæstede en af Bjerregårds fæstegårde skrev de under

Figur 5. Bønderne havde i ældre tid pligt til at lade deres korn male på nogle af Gudenåens vandmøller. Det gælder blandt andet vandmøllen i Silkeborg, vist her på maleriet fra 1849 af A.E. Kieldrup. Foto: Silkeborg Museum.

på, at de ville bruge herregårdens mølle til at male deres korn.³³ Også møllen i Ry blev et midtpunkt for en kreds af landsbyer, hvis beboere skulle bruge møllen. Pligten blev slået fast med syvtommersøm i 1664, da Frederik III i et åbent brev *“strengt og alvorligt”* påbød *“vores undersætter og almue”* omkring Ry at bruge møllen.³⁴ Når kongen blev nødt til at indskærpe møllepligten, skyldes det, at møllen havde været ude af drift på grund af svenskekrigene, hvorfor bønderne havde søgt andetsteds. Også ridefogeden på Silkeborg Slot måtte i 1678 forbyde de bønder, som havde pligt til at bruge vandmøllen i Silkeborg, at *“knibe uden om”* og få malet deres korn andetsteds.³⁵

Møllepligten gjorde således vandmøllerne til et lokalt knudepunkt i landbrugssamfundet, også efter at møllepligten var ophævet. Bønderne blev beværtet i møllestuen, medens kornet blev malet. Denne sociale funktion havde reporteren fra Illustreret Tidende et godt øje for, da han i april 1893 skrev om Gudenåens vandmøller, som gennem mange år fungerede som *“samlingssted for egnens befolkning, der her har hentet både mel til det daglige brød og nyhedsstof til den daglige underholdning”*.³⁶

At kontrollere væden

Udskiftningen og selvejets fremme gik hånd i hånd med bestræbelserne på at fremme landbrugsproduktionen. Fra statsmagtens side ønskede man, at produktionsformerne blev effektiviserede, og at der kom mere jord under plov.

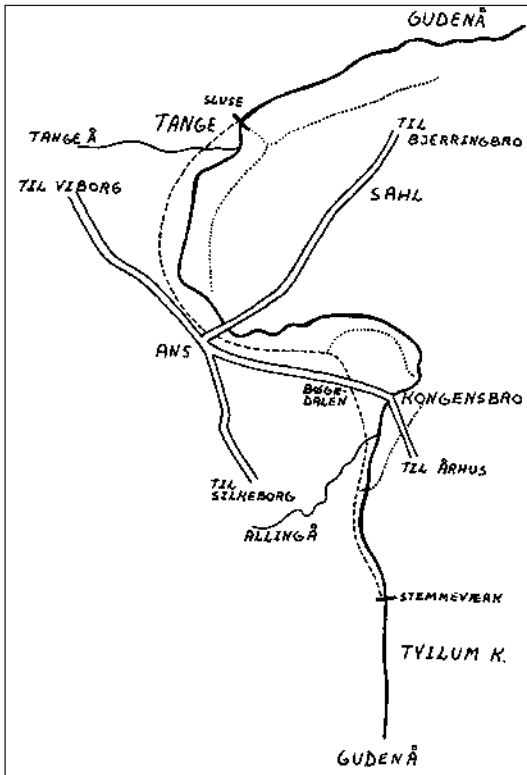
Op gennem 1800-tallet og langt op i 1900-tallet blev der på landsplan søsat en række initiativer til at øge udbyttet af landbruget. Mange steder var der for meget vand til, at man kunne dyrke jorderne. Andre steder var der for lidt. Paletten af værktøjer, som blev bragt i anvendelse, dækkede derfor både etablering af vandingskanaler til kunstvanding, men frem for alt dræning af jorderne, kanalisering af vandløbene og inddæmning af nye arealer.

Den komite, som Rentekammeret som nævnt nedsatte i 1843, vurderede de forskellige måder at udnytte åen på. Foruden pramfart havde man set på muligheden for at bruge åens vand til at forbedre jorderne. Det drejede sig blandt andet om de store hedeområder vest for Silkeborg. Hvis man kunne bruge Gudenåens vand til at overrisle disse uopdyrkede arealer, var der et stort potentiale hér. I efteråret 1843 besigtigede komiteen forholdene, men det stod klart, at et stort anlagt kunstvandingsprojekt hverken økonomisk eller praktisk kunne realiseres på grund af vanskeligheder med at lede vandet frem til hedeområderne. Komiteen anbefalede derfor, at man i stedet satsede på pramfart – og sådan blev det.³⁷

Tanken om at bruge åens vand til kunstvanding dukkede dog op igen senere. I 1893 henvendte 290 lodsejere på Bjerringbro-egnen sig til Hedeselskabet for at få undersøgt mulighederne for at få anlagt vandingskanaler. De sandede jorder langs Gudenåen og i dens opland trængte til vand for at kunne give større udbytte.³⁸ To eksperter blev sat på sagen. Ingeniør Kristian Thomsen undersøgte ikke alene, hvor meget jord, der kunne nyde godt af vandingen, men han fandt også ud af, at vandet havde en betydelig gødningsværdi. Således indeholdt hver 100 liter åvand et halvt gram af det vigtige gødningsstof kali, hvilket betød, at åen hvert år medførte ikke mindre end 1.423.500 kilo kali. Dertil kom andre gode næringsstoffer, som markerne kunne nyde godt af.

Thomsens undersøgelser mundede i 1904 ud i et storstilet forslag om at opstemme Gudenåen ved Tvillum nord for Silkeborg. Fra stemmeværket skulle der anlægges en hovedkanal på åens vestlige side frem til Tange, hvor der skulle opføres en sluse til at udligne vandføringens niveauforskelle. Fra denne kanal skulle vandet via akvædukter ledes hen over åen til arealerne på åens østside, og fra slusen ved Tange skulle der udgå to vandingskanaler – én til Sahl og én til Bjerringbro. Ved at gennemføre planen ville i alt 1600 tønder land eng og ager kunne overrisles.

Der var blot den hage ved kanalplanen, at der ville opstå et regulært vandfald, hvor vandet fra kanalen skulle ledes ud i det oprindelige åløb ved Tange.

Figur 6. Tegning af det store kunstvandingsprojekt mellem Tvilum og Bjerringbro, som kunne overrisle 1.600 tønder land eng og ager med vand fra Gudenåen. Projektet blev dog aldrig realiseret. Efter Chr. Jacobsen: Gudenå – fiskeri, pramfart, kraftværk. 1981.

Faldet ville blive på ikke mindre end tolv meter, altså et regulært vandfald efter danske forhold, og det skabte naturligvis komplikationer, ikke alene tekniske, men også økonomiske. Thomsens planer om at forbedre landbrugsjorderne via store kunstvandingskanaler blev aldrig gennemført. Imidlertid havde der i hans plan også været en ide om at udnytte det store vandfald ved Tange til produktion af elkraft, og det var det tankesæt, der lå til grund for etableringen 1918 – 1921 af Tangeværket ved Gudenåen, Danmarks største vandkraftværk, sydvest for Bjerringbro.

Engvanding ved Gudenåen

Selv om de store kunstvandingsprojekter ved Gudenåen ikke blev til noget, anlagde man dog enkelte steder kanaler til engvanding. Formålet var at tilføre jorden den fornødne fugtighed, så der kunne opnås en større og mere stabil græs- og høproduktion.

På sin rejse rundt i Skanderborg Amt måtte Schythe til sin fortrydelse konstatere, at engkulturen ikke var særligt udviklet i området. Så meget desto mere roste han de initiativer, der var blevet taget. Det gælder blandt andet ejeren af Klostermølle ved Mossø, Hr. Møller, som ved at etablere et system af kanaler, grøfter, sluser og stemmeværker havde overrislet en eng med Gudenåens vand. Og hvor engen før producerede 14 – 16 læs “*mådeligt høg*” afgav den nu ikke mindre end 45 – 50 læs høg “*af fortrinlig kvalitet*”. I tidens ånd var det et såre nyttigt projekt. Schythe så det ikke blot som udtryk for ophavsmandens “*tænksomhed og sindrige kløgt*” samt “*ufortrødne flid og virkelyst*”, men også som et “*følgværdigt eksempel med hensyn til engkulturen*”.³⁹ Rester af engvandingssystemet ved Klostermølle kan stadig ses i landskabet.

Der blev også anlagt andre engvandingssystemer i Gudenådalene. Blandt andet i Uldum Kær og ved flere af Gudenåens tilløb omkring Tange sø. I slutningen af 1800-tallet blev der ved Vestbirk gennemført et større engvandingssystem. En del landmænd med eng ved åen havde dannet et engvandingsslag med det formål at spærre Gudenåen ved Vestbirk Garn- og Tricotagefabrik og lede vandet ind i grøfter og render for at kunne overrisle engene.⁴⁰ Ejeren af træmassefabrikkerne ved Vilholt og Klostermølle og nedstrøms tricotagefabrikken var dog langt fra begejstret for ideen. På grund af vandindtaget til engvandingen ville han miste vand til fabrikkerne. Men en Landvæsenkommission så i 1897 på sagen, og den støttede engvandingssystemet. Landmændene henvendte sig til Hedeselskabet, der fik til opgave at planlægge vandingsanlægget. Der blev bygget en dæmning over åen nedenfor tricotagefabrikken, og herfra blev å-vandet via et sindrigt kanalsystem ledt ind på engene vest for åen og videre i en akvædukt til den østlige side. Engvandingssystemet blev nedlagt, da Vestbirk Vandkraftværk blev bygget i 1924, men resterne af kanalerne eksisterer stadig på åens vestlige side.

Det skadelige vand: Afvanding ved Gudenåen

“Landet prægedes i mærkelig grad af en udtømmelig overflod af vand.... Selv høje agerjorder var fyldt af vandhuller. ... Søer og damme, kær, mosehuller og tørvegrave blinkede alle vegne frem i Solen. ... Åløb og bække svulmede – og kilderne brød frem af jorden i en fylde og kraft, vi i vort drænede, udtørrede land har ondt ved rigtigt at fatte”, hedder det malende i Hugo Matthiessens bog “Det gamle Land. Billeder fra før udskiftningen” fra 1942.⁴¹ Langt op i 1800-tallet var de fleste ferskvandsområder og tilstødende lavbundsarealer stort set uregulerede og udrænede.

For landmanden og statsmagten var den megen vand og de sumpede områder en alvorlig hindring for at øge udbyttet af landbrugsjorderne. Derfor blev der i løbet af 1800-årene frem til slutningen af 1960erne søsat en stribe initia-

tiver til ikke blot at optimere udnyttelsen af de eksisterende landbrugsarealer, men også at få mere jord under plov. Det skete ved at afvande mose- og søområder, tørlægge bækkene, grave grøfter, og kanalisere vandløb, så de hurtigere kunne aflede vandet. Afvandingen kulminerede med landvindingsloven, som blev vedtaget i 1940 og som med forskellige revisioner gjaldt frem til 1970. Med den i hånden kunne landmændene få økonomisk støtte til indvinding af ny jord, og det satte skub i projekterne. I den periode ændrede det danske landskab fuldstændig udseende.⁴²

Også langs Gudenåen tørlagde man mose- og engområder og kanaliserede strækninger af åen. Gamle målebordskort fra 1800-tallet viser ofte en mosaik af gravede grøfter på mange eng- og mosestrækninger langs åen. På den måde blev de drænet, så udbyttet fra jorden kunne øges. På åens øvre strækninger træder to store afvandingsprojekter frem: Dels afvandingen af et stort område i Uldum Kær, dels tørlægningen af Haustrup Sø, som åen gennemløb.

Projektet ved Uldum begyndte med et foredrag. I 1890 var Hedeselskabets stifter, Enrico Dalgas, på Åstedbro Kro, hvor han fortalte om fordelene ved at afvande og opdyrke engarealerne. Budskabet var, at man kunne øge udbyttet betragteligt ved at tørlægge og pløje engene, blande sand i jorden og tilføje mergel. Foredraget inspirerede gårdmanden Ole Troelsen, der som den første af bønderne gik i gang med en systematisk opdyrkning af sin eng. Troelsens udbytte steg fra omkring 25 læs hø i 1890 til næsten 150 læs i 1895. Det var et sprog, der var til at forstå. Andre bønder fulgte efter, og i løbet af syv år blev 150 hektar opdyrket, og det blev til flere i de følgende år.⁴³

For at opdyrke engarealerne måtte vandet ledes væk, men her var problemet, at Gudenåen, på grund af sit slyngede forløb, ikke var god til at bortlede vandet. Tværtom løb den ofte over sine bredder. Løsningen blev at udrette den, og dermed gøre den mere velegnet som vandafledningskanal. Arbejdet begyndte omkring 1900. Hedeselskabet blev sat i spidsen for det storstilede afvandingsprojekt, der omfattede 1.000-1.500 hektar kær. Gudenåen blev udrettet og vandstanden blev sænket. Derefter kunne man afvande engarealerne ved at grave sidegrøfter og lægge drænledninger i jorden. Efter at kæret således var afvandet, kunne det nu også opdyrkes. Som en del af projektet blev Bjerre Mølle ved åen nedlagt i 1897. Bønderne opkøbte møllens ret til at opstemme Gudenåen, fjernede opstemningen og nedlagde møllen, så vandet kunne løbe frit.

Også bønderne længere opstrøms ønskede at udvide deres jordbrugsarealer. Et lodsejerudvalg gik i 1928 til ejeren af Egholm Vandmølle ved Tørring og opkøbte hans rettigheder til at opstemme vandet. Hedeselskabet kom på banen med en plan, så tre kilometer sumpede engstrækninger fra Egholm gennem Haustrup Sø op til Hammer kunne gøres frugtbare. Arbejdet begyndte i 1929

og sluttede året efter. Stemmeværket ved Egholm Vandmølle blev fjernet, og man uddybede og kanaliserede Gudenåen, så den bedre kunne aflede vandet. Egholm Mølledam og Haustrup Sø blev udtørret og inddraget som landbrugsjord. Resultatet af det store arbejde var, at 110 hektar ny jord kunne dyrkes.⁴⁴

Med inddæmningen af Haustrup sø forsvandt det fugle- og fiskeliv, som var knyttet til søen. Men i datidens optik måtte dyrelivet vige for fremskridtet, således som det blev beskrevet i Tørring sognehistorie fra 1932, hvor forfatteren, J.P. Nielsen, slår fast, at med udtørringen forsvandt mange fugle, men:

“Tilbage bliver det prosaiske, men vel også det vigtigste, et overordentligt velkultiveret jordbrug, der støttes i høj grad af Gudenåens givtige enge, hvis høafgrøder og sommergræsning er af uvurderlig betydning særlig for de ejendomme, der har den dårlige jord”.⁴⁵

Landvinding ved Langå og Randers

Den brede ådal på Gudenåens nedre strækning lå gennem århundreder som frodige enge, hvor køerne græssede og hvor man slog hø. Men med jævne mellemrum gik Gudenåen over sine bredder og oversvømmede engene. Og med den rationaliseringens optik, som herskede gennem 1800-tallet og langt op i 1900-tallet, var det et problem.

I 1916 kontaktede en række bønder ved Væth Enge øst for Langå Hede-selskabet for at få udarbejdet et projekt til at inddige deres våde enge langs åen. Selvom dette arbejde nok stod færdigt i 1920 medførte inddigningen i de følgende år store problemer for bønderne. Ikke kun fordi projektet blev dyrere end beregnet, men også fordi jordbundsforholdene ikke var, som man havde forventet. Digerne fungerede ikke og bønderne havde fortsat våde enge. Først i 1930'erne, efter mange ændringer og nye foranstaltninger, kom det til at fungere efter hensigten. Diger, dræn og pumper ændrede vådområdet til opdyrkede marker.⁴⁶

Ved Randers havde Gudenåens store delta ofte medført oversvømmelser, og det skabte frustration hos bønderne. Derfor fik de gennemført, at deltaet blev fjernet. Åen blev kanaliseret og der blev bygget dæmninger langs dens bredder. Projektet øgede åens evne til at aflede vandet. Dermed slap man for de oversvømmelser, som havde besværliggjort bjærgningen af høet, og man kunne nu dyrke arealerne. Arbejdet med at inddæmme og afvande Vorup Enge ved Randers blev afsluttet i 1952. Senere, i 1959, fulgte inddæmningen og afvandingen af Hornbæk enge nord for åen.⁴⁷

Figur 7. Engene har gennem årtusinder været vitale for landbruget. Tidligere blev engene jævnligt oversvømmet, men i 1900-tallets første halvdel blev store engarealer mellem Langå og Randers inddiget, så de kunne dyrkes. Senere naturgenopretningsprojekter har genskabt de våde enge som her i Væth Enge øst for Langå. Foto: Lars Nygaard.

Udretningen der ikke blev gennemført

Bestræbelserne på at forbedre jordudbyttet gennem dræning og udretning resulterede i midten af 1950'erne i store planer om at grave Gudenåen dybere over en elleve kilometer lang strækning fra Tørring Bro og ned til Kodallund nordøst for Uldum. I 1957 havde landmændene i fire sogne i Skanderborg amt og tre sogne i Vejle amt fået projekteret en sænkning af Gudenåens vandstand, der ville gavne ejerne af engarealer ved åen. Skitseforslaget opererede med ganske dramatiske indgreb i Gudenåen. Ikke bare skulle den brede å uddybes og kanaliseres, men dens naturlige fald skulle reduceres ved at etablere en række styrbygværker. I alt 650 hektar vandlidende jorder ville få gavn af projektet.

Landmændene henvendte sig til Statens Landvindingsudvalg for at høre nærmere om mulighederne for at få støtte til planen, men forespørgslen kom på et tidspunkt, hvor udvalget ikke havde penge til sådanne projekter. Samtidig rettede Naturfredningsrådet straks sin opmærksomhed mod det. Af ukendte

årsager blev projektet ikke fremmet yderligere på det tidspunkt, men det blev ikke afvist.

I slutningen af 1960erne dukkede projektforslaget atter op, og Danmarks Naturfredningsforening var straks på mærkerne. Foreningen havde undersøgt området, og havde fundet "*en række alment biologiske interesser*", der fik den til at fraråde projektet. Og ikke nok med det; hvis man fra statens side besluttede sig for at yde tilskud til projektet, truede foreningen med at rejse fredningssag. I 1974 blev projektet endeligt taget af bordet, da de støttemuligheder, der havde været gældende siden 1930erne, helt bortfaldt. Det medførte, at alle sager, der var under behandling, blev henlagt.⁴⁸

Miljøhensyn vinder frem

Når det store udretningsprojekt blev taget af bordet i 1974, skal det ses i lyset af, at der var begyndt at blæse andre vinde, når det handlede om at bruge de danske vandløb og ådalene. Op til 1960erne gjaldt det først og fremmest om at bruge åsystemet som ressource for erhvervene langs åen. Var det nødvendigt, blev den reguleret, kanaliseret eller uddybet. I den proces tog man ikke hensyn til det dyre- og planteliv, som gennem årtusinder havde levet i og ved den store å. Det måtte vige, hvis det var nødvendigt af hensyn til erhvervenes udvikling.

Denne rationalistiske tilgang skulle ikke vare ved. Stigende forurening og forarmelse af naturen fik i 1960erne flere og flere til at reagere mod denne udvikling. I 1971 blev det første forureningsministerium oprettet, og i 1974 kom den første miljøbeskyttelseslov. Siden er det gået slag i slag med love, vandmiljøplaner, målsætninger, vandrammedirektiv med videre – alt sammen initiativer, som har pålagt erhvervene at begrænse påvirkningen af deres aktiviteter på natur og miljø. Det gælder ikke mindst landbruget.⁴⁹

Det har imidlertid ikke kun handlet om at beskytte den natur, der *var* tilbage. For at genskabe noget af den natur, som gik tabt i de tidligere tiders kraftige indgreb på vådområderne, er der siden 1990erne blevet gennemført talrige naturgenopretningsprojekter rundt om i landet, også i Gudenåsystemet. Som led i naturgenopretning er store engarealer mellem Langå og Randers således i dag blevet omdannet til vådområder med det resultat at dyrelivet, især fuglene, i stor stil er vendt tilbage.⁵⁰

Det moderne landbrug og Gudenåen

Udviklingen af landbruget fra midten af 1800-tallet og frem til i dag har været en lang effektiviseringsproces. Hvor det ældre landbrug havde en bredt sammensat økonomi med et varieret dyrehold og agerbrug, er landbruget, særligt efter Anden Verdenskrig, blevet mere og mere rationaliseret og specialiseret med få afgrøder og dyrehold.

I det moderne landbrug er høproduktionen ikke længere afgørende for gårdens drift, således som det var tidligere. Da man efter Anden Verdenskrig begyndte at bruge mineralgødning og nye foderafgrøder, blev engene i stigende grad overflødige. I takt hermed er den samhørighed, der tidligere var mellem landbruget og naturgrundlaget i form af åen og dens engarealer, blevet stadig mindre.

Antallet af landbrug og familier, der lever af landbrug, er i Gudenådalen, som i det øvrige land, faldet drastisk efter krigen. På mange tidligere landbrugsgårde i ådalen bor i stedet mennesker, der ikke lever af at dyrke jorden. Den er i stedet bortforpagtet eller solgt fra. Måske bliver det til lidt fritidslandbrug, men man bor der først og fremmest, fordi det er "dejligt at bo på landet". Nærheden til åen har i dag en rekreativ værdi, en herlighedsværdi, som man gerne betaler en høj pris for at erhverve.

Gudenåen har således mistet sin erhvervsmæssige betydning for landbruget, og udviklingen i dette gamle erhverv afspejler et generelt skifte i åens funktion. I løbet af 1800- og 1900-tallet mistede Gudenåen sin gamle betydning for erhverv og transport. I stedet fik den en anden funktion. Fra midten af 1800-tallet valfartede kunstnere og forfattere til Gudenåen og det midtjyske Søhøjland. Her fandt de en ro og naturskønhed, som blev lovprist i høje toner. Med industrialiseringen flyttede mange fra land til by. Man fik behov for at komme ud i den frie natur, væk fra byernes tummel.

Udflugter, feriehold, gåture, fiskeri og sejlads blev en del af den folkelige, rekreative bevægelse ud i det grønne. Turismen blomstrede og blev et nyt erhverv i ådalen. Her var der rum til at dyrke fritidsaktiviteter eller blot slappe af og nyde naturen. Og sådan er det stadig. Nu er åens rekreative funktion et aktiv i by- og erhvervsudviklingen, og kommunerne bruger åen og ådalen som et aktiv i indsatsen for at lokke turister, nye borgere og virksomheder til området.

Noter

- 1 Susanne Andersen, 1997 s. 300.
- 2 Erland Porsmose, 1990 s. 22.
- 3 Erik Hofmeister, 2004.
- 4 Bent Jørgensen, 2004 s.292.
- 5 Artiklen bygger på min bog om Gudenåens kulturhistorie (2012).
- 6 Søren H. Andersen, 1970-71 s. 14 ff.
- 7 Marie F. Klemensen & Uffe Rasmussen, 2005 s. 18.
- 8 Søren H. Andersen, 2004a s. 188 f.
- 9 Ole Caspersen, 2001 s.115.

- 10 Træk af Tørrings Sogns historie, 1933 s. 12-13.
- 11 C. Dalgas, 1826 s. 21.
- 12 Lise Andersen, 1981.
- 13 J. C. Hansen, 1936 s. 65.
- 14 Erik Hofmeister, 2012 s. 102 ff.
- 15 J.C. Hansen, 1936 s. 88 ff.
- 16 Bendt Nielsen, 2009 s. 10; Allan L. Frandsen, 1994 s. 46. Se også Bent L. Madsen, 2004a, s. 147 f.
- 17 Bo Fritzboeger, 2004 s. 65; Erik Hofmeister, 2012 s.46 ff. Se også Frank Jensen, 1985.
- 18 Maibritt Bager, 2000 s. 2.
- 19 J. C. Schythe, 1843 s. 612 og 614.
- 20 Hans Smidth, 1986 s. 68.
- 21 Poul Bjerrum, 2010 s. 113.
- 22 Peter A. Andersen og Knud O. Nielsen, 2002 s.64-65.
- 23 Bjarne Harboe, 1999 s. 181-182.
- 24 Erik Hofmeister, 2012 s. 137 ff.
- 25 Bjarne Harboe, 1999 s. 194 f.
- 26 Skaanske Lov og Jyske Lov, s.125.
- 27 Kancelliets Brevbøger 1561 – 65, s. 77.
- 28 Edvard Egebjerg I, 1923 s. 100.
- 29 Harald Nielsen, 1972 s. 32.
- 30 Edvard Egebjerg I, 1923 s. 102.
- 31 Allan L. Frandsen, 1994 s. 48.
- 32 Lise Andersen, 2004 s.120; Allan L. Frandsen, 1994 s. 12.
- 33 Allan L. Frandsen, 1994 s. 18.
- 34 Harald Nielsen, 1972 s.12.
- 35 Edvard Egebjerg, III, 1924 s. 226.
- 36 Per Hoffmann Hansen, 1986 s. 72.
- 37 Bjarne Harboe, 1999 s. 181.
- 38 Chr. Jacobsen, 1981 s. 69 ff.
- 39 J. C. Schythe, 1843, s. 399 f.
- 40 Allan L. Frandsen, 1994 s. 85.
- 41 Hugo Matthiessen, 1942 s. 116f.
- 42 Morten Stenak, 2004 s. 107.
- 43 Allan L. Frandsen, 1994 s. 44-45.
- 44 Kjeld Hansen (1), s. 1f.
- 45 Træk af Tørrings Sogns historie, 1933 s. 12.
- 46 Kjeld Hansen (2) s. 1.
- 47 Kjeld Hansen (3) s. 2-4.

- 48 Kjeld Hansen (1) s. 3.
 49 Bo Brix, 2004 s. 151 ff.; Bent L. Madsen, 2004b s. 172 ff.; Erik Hofmeister, 2012 s.203 ff.
 50 Se Kjeld Hansen (1), (2), (3) og Lars Maagaard m.fl. s. 6ff.

Litteratur

- Andersen, Lise: *Siv og Rør*. Kulturhistorisk Museum Randers, 1981.
 Andersen, Lise: "Vandmøllernes udvikling efter reformationen". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. AQUA, 2004, s. 117-123.
 Andersen, Peter A. & Knud O. Nielsen: "At leve og bo ved de ferske vande". H. Goldschmidt (red.): *At leve med de ferske vande*. Ferskvandsfiskeriforeningen for Danmark, 2002, s. 63-67.
 Andersen, Susanne: "De kulturhistoriske interesser i ådalene". *Geografisk orientering*, nr. 6, 1997 s. 295 – 301.
 Andersen, Søren. H.: "Gudenåkulturen". *Holstebro Museums Årsskrift*, 1970-71, s.14-32.
 Andersen, Søren. H.: "Bebyggelsen ved de ferske vande i oldtiden". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. 2004(a), s.185-194.
 Andersen, Søren, H.: "Landbrug ved de ferske vande i oldtiden". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. 2004(b), s. 87- 88.
 Baarstrøm, Karl m.fl.: *Resenbro – træk af en egnshistorie*. Resenbro Lokalforsamling 1996.
 Bager, Maibritt: "Ferskvandsfiskeriet i Søhøjlandet 1570 – 1640". *Nyt fra Ferskvandsmuseet*, nr. 11, 2000, s. 2-9.
 Bavnhøj, Peter: "Landbruget og de ferske vande – fra vikingetid til nyere tid". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 89-96.
 Bjerrum, Poul m.fl.: *Tange og Tange Sø. Nogle skæbner omkring en søs tilblivelse*. Lokalhistorisk Arkiv, Ans 2010.
 Brix, Bo: "Politik og jura in natura – søer og vandløb i nyere lovgivning". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 151-162.
 Caspersen, Ole H.: "Landbrug og landskab 1800 – 2000". Tove Hels m.fl. (red.): *Grænser i landskabet. Menneske, Landskab og Biodiversitet*. Odense Universitetsforlag, 2001, s.111-134.
 Dalgas, C.: *Bidrag til Kundskab om de Danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende*. Vejle Amt 1826.
 Egebjerg, Edvard: *Silkeborg Slot I – III*, 1923-24.

- Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft & Værker. 900 år med Gudenåens arbejdskraft*. Horsens Omegns Forenede Vandkraftanlæg, 1994.
- Fritzbøger, Bo: "Erhvervsfiskeri i de ferske vande siden middelalderen". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. AQUA, 2004, s. 65 – 74.
- Hansen, J.C.: "Trækstien og pramfarten paa Gudenaa". *Fra Viborg Amt*, 1936, s. 26 – 94.
- Hansen, Kjeld (1): *Siv og flæg i Haustrup Sø måtte vige for høstakke*. <http://www.dettabeland.dk/sydjylland/haustrup.pdf>
- Hansen, Kjeld (2): *Væth-bønderne tabte millioner på engprojekt*. <http://www.dettabeland.dk/midtjylland/vaethenge.pdf>
- Hansen, Kjeld (3): *Vorup engsø bringer naturen helt ind i Randers by*. <http://www.dettabeland.dk/midtjylland/vorupengsoe.pdf>
- Hansen, Per Hoffmann (red.): "Langs Gudenåen for 100 år siden". *Skildringer i tekst, træsnit og fotografier fra Illustreret Tidende og Ude og Hjemme 1861 – 1897*. Silkeborg Bibliotek, 1986.
- Harboe, Bjarne: "Handel og pramfart i Midtjylland i 1800-tallet". *Fortid og Nutid*, 1999, s. 169-256.
- Hofmeister, Erik (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. AQUA, 2004.
- Hofmeister, Erik: *Gudenåens kulturhistorie*. Ferskvandscentret, 2012.
- Jacobsen, Chr. : *Gudenå. Fiskeri, pramfart, kraftværk*. Historisk Samfund for Viborg Amt, 1981.
- Jensen, Frank : *Fiskeri og fisk i Gudenåen før og nu*. Naturhistorisk Museum, 1985.
- Jørgensen, Bent: "De danske søers og åers navne". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 289 – 295.
- Klemensen, Marie F. og Uffe Rasmussen: *Rapport om kulturregistreringer i Søhøjlandet*, 2005.
- Maagaard, Lars m.fl. : *Fuglene i Vorup Enge – før og efter naturgenopretningen*. Randers Kommune, 2008.
- Madsen, Bent L.: "Råstoffer fra de ferske vande". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. 2004(a), s. 144-149.
- Madsen, Bent L.: "Naturgenopretning i ferske vande". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. 2004(b), s. 172-183.
- Matthiessen, Hugo: *Det gamle land. Billede fra tiden før udskiftningen*. København 1942.
- Nielsen, Bendt: *Nyt liv i Uldum Kær*. Skov- og Naturstyrelsen 2009.
- Nielsen, Harald : *Rye mølle*. Ry Konfektionsfabrik 1972.
- Pontoppidan, Erich : *Den Danske Atlas, 1768*. Fotografisk genoptryk 1968.
- Porsmose, Erland : "Vandløb i kulturlandskabet og deres kulturhistoriske be-

- tydning. Vandløb og kulturhistorie”. *Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet*, nr. 39, Odense. 1990, s. 15-22.
- Schythe, J.C.: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i economisk Henseende*. Skanderborg Amt 1843.
- Smidth, Hans: “Fra Gudenåen. Illustreret Tidende. 20. juni 1886”. Per Hoffmann Hansen (red.): *Langs Gudenåen for 100 år siden*. Silkeborg Bibliotek 1986.
- Stenak, Morten: “At kontrollere væden – kulturteknik og afvanding 1750 – 1970”. E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 97-109.
- “Vandløb og kulturhistorie”. *Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet*, nr. 39, Odense 1990.
- Træk af Tørring Sogns Historie*. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1933.

Trykte kilder

- Kancelliets Brevbøger. 1561 – 65*, udgivet ved L. Laursen 1893-95.
- Skaanske Lov og Jyske Lov*, udgivet af Erik Kroman og Stig Iuul 1968.

Summary

Through thousands of years, freshwater areas were important resource areas in Denmark and they have influenced human settlements, business and infrastructure in the country. This especially applies to the longest stream in the country, called Gudenåen, in Jutland. This article describes how the peasants benefited in different ways from the stream.

The meadows along Gudenåen were of crucial importance for the peasants. From spring through autumn the cattle ate the green grass in the meadows and these also provided important hay for food during wintertime.

Some peasants supplemented revenues from agriculture with fishing in the big stream. Gudenåen is the most diverse freshwater system in the country with many side streams and lakes. Eel, pike, perch and roach were caught, eaten or sold to neighbours or at the local market.

Besides fishery the peasants extracted different kinds of raw materials from the wetlands. Rushes were sewn together in form of shoes and footstools, and since the middle ages reeds were used for roofs. People dug peat from the bogs and used it as fuel. When sailing with barges on Gudenåen flourished in the middle of the 19th century, huge amounts of peat were carried on barges to Randers, the biggest town alongside the stream.

From the 19th century onwards many of the wetland areas along Gudenåen were drained and the stream was regulated in order to increase yields from the agricultural soil.

With the specialization and industrialization of the agriculture after The Second World War and with the introduction of mineral fertilizers the stream and its wetland areas lost their significance for the agriculture. Today, it is no longer an important resource area providing food for the cattle, fish and raw materials, and its function as a commercial route through the landscape has ended.

Forfatterpræsentation

Erik Hofmeister, født 1957. Cand.mag. i historie/kunsthistorie fra Aarhus Universitet 1984. Sektionsleder for Studie- og Forskningsservice på Statsbiblioteket/AU Library og tidligere ansat på Ferskvandscentret i Silkeborg. Initiativtager til og redaktør af værket “De ferske vandes kulturhistorie i Danmark”, 2004, der var den første større forskningsbaserede fremstilling af menneskets brug af de ferske vande inden for erhverv, bebyggelse, transport, religion, kunst og rekreation. Forfatter til bogen “Gudenåens kulturhistorie”, 2012.

Mikael Frausing, ph.d.

Herregårde – fornyere på landet?

Gram Slot A/S mellem oplevelsesøkonomi og kulturarv

Denne artikel tager udgangspunkt i en opfattelse af, at historiske bygninger og kulturlandskaber kan medvirke til at skabe dynamik og fornyelse i lokalsamfund på landet præget af stilstand og tilbagegang. Eksempelvis var Fonden Realdania's kampagne "Fremtidens Herregård" begrundet i et udtalt ønske om, at herregårdene kunne bidrage til regional udvikling på landet. Undersøgelser af kommercielle aktiviteter og oplevelsesøkonomi på Gram Slot A/S og andre danske herregårde vil demonstrere, på hvilke måder herregårdenes fortidige virkelighed finder anvendelse i nutidig virksomhedsdrift. Analyserne fører frem til en principiel diskussion af, i hvilket omfang – og med hvilke formål – kulturarv kan fungere som en relevant ressource for lokal og regional udvikling.¹

Herregårdenes kulturarv som ressource.

I 2008 iværksatte Fonden Realdania kampagnen *Fremtidens Herregård*, som skulle "bidrage til at skabe bæredygtige forretningsgrundlag for de danske herregårde" for at de "i nytolket form – kan genindtage deres historiske position som dynamoer for udviklingen på landet."² Over en femårig periode fra 2008-2012 uddelte Realdania 100 mio. kroner til i alt 24 konceptudviklings- og realiseringsprojekter på landets herregårde. Konceptudviklingsprojekterne havde som formål at udvikle nye forretningsmodeller for herregårdene, der kunne tjene som inspiration for andre, mens realiseringsprojekterne skulle demonstrere, hvordan restaurering af historiske bygninger kunne gå hånd i hånd med etablering af nye driftsområder.

Baggrunden for kampagnen blev formuleret som et stigende behov for at sikre herregårdene indtægter fra nye driftsområder for at kunne sikre og vedligeholde de historiske bygninger og anlæg.³ Udover at sikre indtægter til bevaring af herregårdenes "unikke placering i det danske kulturmiljø" skulle nye arrangementer og tilbud, som for eksempel kulturoplevelser eller etablering af videnserhverv, bidrage til, at "fremtidens herregård kan blive attraktiv, identitetsskabende og mere vedkommende for den brede befolkning".⁴

Fonden Realdania er en forening, som arbejder almennyttigt og almenvælgørende inden for "det byggede miljø", herunder bygningsarven.⁵ Realdanias støtte til herregårdene tager udgangspunkt i foreningens generelle formål om at yde en indsats for bevaring af den bygningskulturelle arv med den væsentlige tilføjelse, at bevaringsindsatsen skal udformes således, at bygninger og

anlæg får en funktion, som langsigtet kan bære drift og vedligeholdelse. Nye anvendelser af de historiske bygninger kan for eksempel være knyttet til oplevelsesøkonomi, men også til anden form for drift som for eksempel bolig- og kontorudlejning eller etablering af vidensvirksomheder. Realdanias indsats for at sikre den bygningskulturelle arv har siden foreningens oprettelse i år 2000 foretaget en stærk kobling mellem bevaring og drift og med kampagnen *Fremtidens Herregård* blev dette strategiske perspektiv programmatisk udfoldet i en såkaldt *Hvidbog*. Hvidbogens analyser tog udgangspunkt i herregårdene som “en central del af vores fælles kulturarv”, hvis fortsatte beståen var udfordret af manglende vedligeholdelse i lyset af svigtende indtægter på herregårdene. Svaret på denne udfordring var klart: “Herregårdene er derfor nødt til at udvikle nye indtægtskilder og skabe ny brug af deres bygninger”.⁶

Mulighederne for at skabe nye indtægter blev overordnet vurderet som gode inden for tre forretningsområder: udvikling og specialisering af *landbrugsvirksomheden*; udvikling af bolig- og kontorudlejning i herregårdens bygninger som *landdistriktsvirksomhed*; og endelig udvikling af publikumsaktiviteter som *oplevelsesvirksomhed*.⁷ En underliggende præmis for disse forskellige virksomhedsstrategier var dog, at nye driftsområder ville åbne herregårdene mod omverdenen og en forhåbning om, at de herved kunne blive dynamoer for udviklingen på landet og samlingspunkter for lokal og regional identitetsdannelse.

Denne opfattelse af kulturarv er konsistent med en anden Realdania-kampagne, *Kulturarvskommuner*, som blev gennemført i samarbejde med det daværende Kulturarvsstyrelsen i perioden 2006-2010. *Kulturarvskommuner* støttede projekter som kunne gøre kulturarvsarbejdet til et omdrejningspunkt for lokal udvikling. Formålet var at ændre perspektivet for kulturarvsarbejdet til at blive en aktiv ressource og et udviklingspotentiale – såvel kulturelt som socialt og økonomisk.⁸ Fokus var i dette projekt på kulturarvens potentiale for at skabe fællesskab, men også på økonomiske og kommercielle aspekter, idet projekterne i høj grad søgte at udvikle kommercielle koncepter på eksisterende – og nye – kulturarvssteder i kommunerne. Konklusionen var, som i *Fremtidens Herregård*, at kulturarv har et stort potentiale både som økonomisk og identitetsskabende ressource i lokalområder og ikke mindst i udkantsområder.

Det bør i denne sammenhæng indskydes, at flere kunstmuseer og kulturhistoriske museer på lignende vis er begyndt at udvikle deres institutioner efter samme recept: *Fængslet* i Horsens er oprettet som en kulturinstitution i det tidligere Statsfængsel Horsens, hvor museumsudstilling og faglig formidling følges af parallelle arrangementer som koncerter, messer og seminarer, og hvor målet er, at lade en af byens mest markante historiske bygninger fungere som et kulturelt identifikationspunkt for byens borgere. Udviklingsplanen for Kronborg Slot indeholder lignende tanker.⁹ I rapporten *Museerne i den danske*

oplevelsesøkonomi opsummerer Dorte Skot-Hansen denne trend som udtryk for en almindeligt udbredt opfattelse i offentlig administration, at kulturarv udgør et uudnyttet potentiale for at generere “kulturel værdi” til lokalsamfund, regioner eller nationer, der kan bidrage positivt til turisme, bosætning, nye virksomheder og i det hele taget “sætte gang i udviklingen”. Denne opfattelse er, ifølge Dorte Skot-Hansen, dårligt underbygget og resultaterne tvetydige, og hun efterlyser meget mere forskning på området.¹⁰

Formålet med denne artikel er at tage et lille skridt i denne retning og efterprøve påstanden om, at kulturarv – eksemplificeret ved herregårdene¹¹ – kan fungere som en aktiv ressource for lokalsamfund præget af stilstand. Formålet er ikke at bestemme, hvorvidt den kommercielle aktivering af herregårdenes kulturarvsværdier kan bidrage real-økonomisk som vækstmotor i landdistrikter, men derimod at analysere *hvordan* herregårdenes historie omsættes til økonomisk værdi, *hvilke betydninger* om herregårdenes fortid og nutid som formidles til besøgende, og *på hvilke måder* kommercielle aktiviteter kan bidrage en lokal og regional kulturarvsindsats.

Artiklen tager udgangspunkt i en markant udvikling på landets herregårde, som over de seneste 20 år i stigende grad har vendt sig mod oplevelsesøkonomiske tilbud til besøgende, og på denne måde gjort “kulturarven” tilgængelig for offentligheden på kommercielle vilkår. Gennem eksemplet Gram Slot A/S i Sønderjylland, vil artiklen redegøre for “kommercielle kulturarvsprocesser”. Gram Slot A/S har været deltager og bevillingsmodtager i begge nævnte Realdania-kampagner, *Kulturarvskommuner* og *Fremtidens Herregård*. Gram Slot udgør således et markant eksempel på, hvordan historiske bygninger udnyttes som økonomisk ressource for ejerne, men også at disse nye aktiviteter indsættes i en forståelsesramme som positive bidrag til lokal udvikling i et udkantsområde. Analyserne vil munde ud i en diskussion af, *hvilken slags kulturarv*, som de kommercielle aktiviteter på herregårdene producerer.

Oplevelsesøkonomi har særligt inden for de seneste 20 år præget herregårdenes udvikling. Den følgende redegørelse følger udviklingen og omfanget af kommercielle aktiviteter for besøgende med det formål at sætte de efterfølgende analyser i casestudiet Gram Slot i en national kontekst.

Oplevelsesøkonomi på danske herregårde

Oprettelsen af foreningen *Danske Slotte og Herregårde* i 1991 markerer en skillelinje for oplevelsesøkonomiens indtog på de danske herregårde. Foreningen blev stiftet som en sammenslutning af privatejede herregårde, som alle arbejdede med at skabe kommerciel indtjening gennem publikumsaktiviteter.¹² Det “nye” bestod dels i, at oplevelsestilbud til besøgende blev opfattet som et strategisk udviklingsområde for godsets drift og ikke blot som en biindtægt til

den traditionelle skov- og landbrugsdrift, dels deri, at funktionstømte hovedbygninger i stigende omfang begyndte at blive omskabt til hotel- og restaurant. "Nyt" er altid et vanskeligt begreb, og det er ikke svært at finde iøjnefaldende og væsentlige forløbere for denne udvikling. Dragsholm og Steensgaard havde fungeret som herregårdspension siden henholdsvis 1946 og 1956, Dronninglund og Hindsgavl etablerede egentlig hoteldrift i løbet af 1980'erne, og både Egeskov og Knuthenborg var allerede i 1970'erne blandt landets største turistattraktioner. Også andre herregårde havde i efterkrigstiden udviklet rundvisninger til at blive et egentligt forretningsområde.

Når det alligevel er rimeligt at tale om en ny udvikling fra omkring 1990 kan det begrundes både kvantitativt og kvalitativt. Mange flere herregårde kom til i løbet af 1990'erne. Et eksempel herpå er hotelkæden *Danske Slotshoteller*, som fra en beskedne begyndelse på Kokkedal ved Aalborg i 1988 voksede til en egentlig hotelkæde, der blot 10 år senere desuden omfattede herregårdene Store Restrup, Sophiendal, Hvedholm og grossererboligen Sauntehus nord for København alle med tilbud om ferieophold, selskaber, kurser og seminarer i "slots- og herregårdsstil".¹³ I 2009 kom yderligere Gl. Vraa i Vendsyssel til. Udviklingen afspejler en generel tendens i både udbud og efterspørgsel for besøg på herregårde: "*Interessen for slotte og herregårde er eksploderet*", siger Anne Bille-Brahe på Steensgaard Herregårdspension og Skak-Nielsen konkluderer ligeledes, at "*I midten af 1990'erne kom der luft under herregårdsturismen*".¹⁴ Selv om langt fra alle herregårde, ikke engang den overvejende del, på denne måde udnytter oplevelser kommercielt, tegner det overordnede billede dog en kraftig ekspansion i herregårdenes indtog på oplevelsesmarkedet gennem de seneste to årtier.

Denne ekspansion fulgtes af kvalitative forandringer: før 1990 fandt muligheden for at besøge herregårde primært sted som "åbne haver", og som tilbud om rundvisninger i hovedbygningen på ca. en snes herregårde. Gæsterne kom som (kultur)turister, hvor herregårdenes historiske, kunstneriske og/eller arkitektoniske værdier forblev i centrum for interessen, et *Historic House Museum*,¹⁵ som i de fleste tilfælde gav beskedne bidrag til herregårdenes drift. I 2011 havde knap 100 danske herregårde etableret en decideret kommerciel virksomhedsgren inden for *oplevelser* af enhver art: markeder, messer, koncerter, overnatning, restauration, teater, refugium, golf, træ-klating, teambuilding, branding og meget andet. Dette nye oplevelsesmarked differentierer sig fra den tidligere rundvisningsturisme derved, at servicetilbud, som lige så vel kunne foregå andre steder, omplaceres til herregården. "*Det er ikke turisme, men en arbejdssituation, som skal fungere*", sagde en kursusarrangør om afholdelsen af seminar på Hindsgavl.¹⁶ Herregårdens historie og arkitektur bidrager til arrangementet med atmosfære og stemning, og de besøgende kommer som

deltagere, snarere end som turister. Kundens oplevelse er produktet.¹⁷ Dertil kommer at tilbuddene både af ejere og besøgende opfattes som en økonomisk ressource for herregårdens drift og bevaring, snarere end et kulturelt tilbud for særligt interesserede entusiaster.

Det betyder, at "herregårdsoplevelser" leverer et bidrag til herregårdsvirk-somhedens samlede drift, men bortset fra dette fællestræk er det vanskeligt at tegne et generelt billede af alle danske herregårdes oplevelsesvirksomhed, der spænder lige fra det hobbyprægede til store, professionelle virksomheder. Kreativiteten er stor og mange herregårde udnytter nicheproduktion af kvalitetstilbud inden for flere forskellige brancher, mens andre henvender sig til et bredere marked, også gerne spredt over flere brancher. En del herregårde gør lidt af hvert. De fremherskende tilbud skal især findes indenfor attraktion, hotel- og restauration, events samt branding af fødevarer.

"Attraktion" betegner de aktiviteter, hvor herregården anvendes som besøgs-mål for tilrejsende turister. Kategorien spænder vidt. Den omfatter egentlige turistattraktioner med faste åbningstider, lige fra Egeskov og Knuthenborg med flere hundredetusinde besøgende, til Valdemars Slot, Gavnø, Børglum og Højriis, også med betydelige besøgstal, til lokale attraktioner som Skovsgaard, Krengerup, Selsø, Hessel med flere. Kategorien omfatter også herregårde, hvor rundvisninger til besøgende indgår i en større portefølje af tilbud, og hvor rundvisningernes funktion hovedsageligt er at understøtte og "sælge" andre oplevelsestilbud, som for eksempel på Dragsholm, Tirsbæk og Ledreborg.

"Hotel- og restauration" betegner tilbud om overnatninger og servering. Også denne kategori spænder vidt. Den omfatter overnatningstilbud af mange slags, lige fra hotelkæden Danske Slotshoteller til andre hoteller, for eksempel Stårup, Kragerup, Jomfruens Egede, Harridslevgaard, Broholm og Dronning-lund. I mindre skala finder man udlejning af ferieboliger og Bed and Breakfast, for eksempel Nørholm, Waar, Rysensteen og Juelsberg. Kategorien omfatter desuden koncepter baseret på udlejning af hovedbygningen til lukkede selska-ber som på Lerchenborg, Holckenhavn, Lykkesholm og Lindenberg med over-natning eller Bidstrup, Clausholm, Rosenholm, Løndal og Tirsbæk – alle uden overnatning.

"Event" betegner publikumstilbud af afgrænset varighed på en lang række herregårde, men med meget forskelligt indhold. Julemarkeder er på mange herregårde store publikumsmagneter og andre populære arrangementer er livsstilsmesser og historiske festivaler. Dertil kommer produktpræsentationer samt herregårdenes lejlighedsvis brug som foto-location for reklameoptagel-ser. Herregårdene kan også benyttes som ramme for offentlig festligholdelse, for eksempel grundlovsfester eller Skt. Hans-fejringer.

Herregårdenes branding af deres fødevarerproduktion er en anden måde

at udnytte “oplevelsesøkonomi”. Et markant eksempel herpå er branding- og markedsførings sammenslutningen af herregårdene Frijsenborg, Wedellsborg, Gyllingnæs, Constantinsborg og Schackenborg under navnet *De 5 Gaarde*, men nævnes kan også *Guldæbler* fra Vennerslund og Gl. Kirstinebjerg, mejeri på Knuthenlund, bryggeri på Krenkerup, kirsebærvin fra Frederiksdal, samt Søllestedsukker på Søllestedsgaard med tilhørende besøgscenter.¹⁸ Herregården Løgismose, som importerer kvalitetsfødevarer og ejer gourmetrestauranterne Kong Hans Kælder og Falsled Kro falder også indenfor kategorien. Udviklingen af virksomheden Gram Slot A/S har i høj grad været båret af en succesfuld branding af herregårdens økologiske produkter under eget logo.

“Oplevelsesherregårde” udgør et broget billede, hvoraf denne gennemgang har optegnet en overordnet skitse. Fænomenet kan beskrives som kommerciel kulturarv, men inden analyserne bevæger sig videre til en indgående analyse af Gram Slot præsenteres undersøgelsesernes metodiske grundlag.

Metode

Historiebrugsstudier som den foreliggende undersøgelse adskiller sig fra historiske studier både hvad angår genstandsfelt, kildemateriale, forskningsinteresse og metode. Med inspiration fra etnografisk metode, men med et klart historiefagligt perspektiv, har undersøgelserne anvendt feltarbejde og interview i udforskningen af samspillet mellem fortid og nutid i sociokulturel kontekst.¹⁹ Feltarbejde på udvalgte lokaliteter udgør en gennemprøvet metode til at undersøge samspillet mellem kulturarvssteder og besøgendes modtagelse og holdninger til kulturarv. I forhold til det klassiske etnografiske feltarbejde med længerevarende ophold på en enkelt lokalitet, udfordres feltarbejde i virksomheder eller institutioner især af begrænsede muligheder for at opnå adgang til relevante informationer, det være sig fortrolige oplysninger om organisationens drift og udviklingsplaner samt adgang til at udspørge besøgende uden at forstyrre deres ophold og egentlige formål med besøget. Søges information om samspillet mellem organisation og kunder er man for eksempel begrænset af organisationens åbningstider og det forhold, at de besøgende kun befinder sig på lokaliteten i kortere tid. Videnskabelig repræsentativitet søges derfor etableret gennem fælles mønstre blandt forskellige besøgendes reaktioner. Snarere end det længerevarende feltarbejde på en enkelt lokalitet søger undersøgelser af museer eller virksomheder derfor at gennemføre gentagne, men kortere, besøg på samme lokalitet og at foretage sammenligninger blandt forskellige cases.²⁰ Hvor resultaterne fra undersøgelsen på Gram Slot udgør analysegrundlaget for denne artikel, bakkes konklusionerne op af tilsvarende undersøgelser på andre herregårde, som tilbyder tilsvarende og andre typer af oplevelsestilbud.²¹

Det empiriske grundlag for undersøgelsen hviler på en kombination af fire

overordnede kildegrupper, som samlet set omfatter 1) skriftligt materiale som historiske referenceværker, hjemmesider, markedsføringsmateriale, projektbeskrivelser og –rapporter, gæstebøger med videre, 2) kvalitative interview med nøglepersoner som ejere, administratorer og samarbejdspartnere, 3) observationer og feltnoter fra arrangementer som rundvisninger, messer, koncerter med videre, 4) interview med besøgende. Materialet er indsamlet på feltarbejde, som jeg udførte på Gram Slot i løbet af sommeren 2009, hvor jeg deltog i ti arrangementer for besøgende: fem rundvisninger fra Rødding Højskole, Erhvervskvinder.dk, Seniorklub Skast og Aktive Kvinder fra Tønder; en tredages lejrskole for en fjerde klasse fra Vibeholmskolen i Ishøj; tre møder med Global Networks Gram-afdeling, ledelsesmøde Rema 1000 og biologer fra Aarhus Universitet; samt undervisning af naturvejledere fra Kolding Kommune. Feltarbejdet og observationer fra disse arrangementer er suppleret med interviews med stedets ansatte og samarbejdspartnere,²² samt skriftligt materiale i form af brochurer, hjemmeside, virksomhedsplaner, prospekter, samarbejdsaftaler og avisartikler.

Casestudiet præsenterer et afgrænset billede af Gram Slot fra sommeren 2009, mens senere ændringer ikke er blevet systematisk undersøgt. Markante ændringer i virksomhedsprofilen er medtaget i det omfang, de i tilbageblik kaster lys på de gennemførte undersøgelser. Et opfølgende besøg på Gram i sommeren 2011 gav overblik over udviklingen siden undersøgelse afslutning, men gav ikke anledning til at revidere undersøgelse afslutning.²³

Interview – det kvalitative forskningsinterview – med ejere og administratorer udgjorde et kernemateriale for undersøgelse på Gram Slot. Det er en udbredt antagelse, at interview er problematiske som forskningsredskab, alene af den grund, at interviewer med sine spørgsmål påvirker kildens ophavs-situation. Altså det forhold, at informanten svarer på interviewerens spørgsmål. Hvor der således må manes til forsigtighed, er der dog ikke grund til at forkaste brugen af interview: forskningsinterviewets udsagn er ganske rigtigt situerede i en kontekst og bør derfor, *som alle andre udsagn*, underkastes kildekritisk prøvning. Informanters udsagn må naturligvis analyseres og fortolkes af interviewer og den eneste principielle forskel fra fortolkningen af andre kilder findes deri, at forskeren selv har bidraget til frembringelsen af kilden. Argumentet kan også gennemføres mere lavpraktisk: ønsker man at vide, hvad besøgende mener om deres besøg og oplevelser på herregårde, er der næppe nogen god grund til ikke simpelthen at spørge dem. Interview til denne undersøgelse blev gennemført som semistrukturerede forskningsinterview, som ved at spørge, strukturere, kommentere, udfordre og eventuelt provokere søgte at bekræfte og/eller korrigere udsagn ved at spørge til sagen fra forskellige vinkler.²⁴

Undersøgelse på Gram Slot var desuden lagt an på at interviewe gæster

Figur 1. Herregården Gram er beliggende i byen Gram i Sønderjylland og huser virksomheden Gram Slot A/S, som etableredes i 2007 baseret på økologisk landbrugsproduktion samt en række oplevelsesøkonomiske tilbud til besøgende som overnatning, selskaber, seminarer, messer, julemarkeder med videre. Foto: Michael Schack, Gram Slot A/S.

om deres oplevelser, hvilket viste sig uigennemførligt i praksis, da Grams besøgende i disse arrangementer overvejende kom på rundvisninger, som i kraft af tætte tidsplaner ikke levede tid til at gennemføre interview. Undersøgel-sesdesignet ændredes således undervejs til i stedet at fokusere på, hvordan Gram Slot præsenterede sig overfor sine besøgende. De besøgendes modtagelse af rundvisningerne blev observeret gennem deres spørgsmål, kommentarer og “uformelle spørgsmål” til rundviserne. Analyserne tager således i overvejende grad udgangspunkt i et udbyder- og virksomhedsperspektiv, og det må i den sammenhæng også påpeges, at Gram Slot som en nystartet virksomhed var i en meget dynamisk udvikling, hvor både aktiviteter og strategi gennemgik betydelige forandringer over korte tidsrum. For at indfange de besøgendes per-

spektiv suppleres analyserne med kvalitative interview med besøgende på andre herregårde.²⁵

Transskribering er en oversættelse af talesprog til skriftsprog, der må tilpasses den efterfølgende anvendelse.²⁶ Jeg har i transskriberingen af interview lagt vægt på at gengive informanternes udsagn i meningsbærende fulde sætninger, snarere end at gengive den afbrudte og springende tankestrøm, som kendetegner talesprog. Betydningsbærende pauser, hvor informanten for eksempel leder efter de rigtige ord, er gengivet. I direkte citater er i særlig grad lagt vægt på, at udsagn fremstår både korrekt og læsevenligt.

Gram Slot A/S

Gram Slot er i dag åbnet for besøgende. Det er essensen af den forandring, der skete i 2007, hvor herregården blev overtaget af aktieselskabet Gram Slot A/S. Som navnet antyder, blev herregården kernen i den virksomhed, som etableredes af ægteparret Sanne og Svend Brodersen. Tilbud til besøgende, rundvisninger og formidling var strategisk indbygget i virksomhedsplanen og modtagelsen af besøgende var således fra begyndelsen en integreret del af driftsgrundlaget.

Gram Slot modtog gennem mine undersøgelser både børn, unge, voksne, familier og seniorer. Aktiviteterne spændte fra lejrskoler til virksomhedsbesøg, desuden rundvisninger, seminarer, selskaber, møder og ferieophold, som ikke umiddelbart demonstrerer nogen entydighed eller fokus. Mange besøgende havde interesse i herregårdens historie, arkitektur eller det fortsatte restaureringsarbejde, andre havde særlig interesse i landbruget eller i den særlige virksomhedsmodel, mens atter andre brugte Gram Slot som mødested og som ramme om sociale arrangementer. Gram Slot eksisterede således i forskellige betydninger for forskellige besøgende til forskellige tider.

Gram Slot ligger i modsætning til mange andre herregårde i tæt forbindelse med et bysamfund. Byen Gram er på ca. 2.500 indbyggere og ligger i den vestlige ende af Haderslev Kommune, omkring 20 km fra Ribe. Herregårdens placering i tæt samklang med en bymæssig bebyggelse vidner om en lang fælles historie og giver særlig kulturhistorisk betydning til både by og herregård. Schack-slægten – senere Brockenhuus-Schack – er uløseligt knyttet til Gram, siden rigsfeltherre Hans Schack i 1664 købte herregården, som forblev i familiens eje i næsten 350 år. Gennem tiden skabtes på Gram et herregårdsanlæg bestående af en trefløjet hovedbygning, parkanlæg i barokstil og avlsgård. Den sidste greve af Brockenhuus-Schack slægten udviklede i løbet af sit ejerskab mælkeproduktionen med moderne løsdriftsstalde – Gram og Nybøl Kotel – som dog fik økonomiske problemer i 1980erne. I forbindelse med arveskifte i 2007 valgte sønnen Kim Brockenhuus-Schack, i dag bosat på slægtens gods Vennerslund på Falster, at sælge herregården til aktieselskabet Gram Slot A/S, som her

overtog et gods bestående af de moderne avlsgårde Gramgård og Nybøl med i alt 440 hektar, samt et herregårdsanlæg, Gram Slot, bestående af hovedbygning, park, og den nedlagte, stærkt forfaldne, "historiske" avlsgård, som skulle indrettes til ferielejligheder, messefaciliteter og café.

Gram Slot A/S blev fra begyndelsen etableret som en virksomhed, der skulle stå på tre ben: landbrug, kulturformidling og turisme.²⁷ Landbruget var ved etableringen den eneste del af virksomheden, som var i fuld drift. Omlægning til økologi påbegyndtes straks i 2007 og var fuldt gennemført ved udgangen af 2009 med en produktion af spisekartofler, spelt, rug, byg, hvede, græs, majs og havre på Gram og Nybøl godser. Hertil kom en besætning på 220 økologiske malkekøer. Etableringen af de øvrige forretningsområder foregik som en løbende og gensidig integration af landbruget i både turisme og formidling gennem skoletjeneste, gårdbutik, besøgstald og branding af fødevarer. Landbrugsproduktionen har dog fastholdt sin bærende position i forretningsmodellen og står fortsat i 2011 for 4/5 af omsætningen.

Kulturformidlingen var Gram Slots andet forretningsområde og bestod især af rundvisninger og skoletjeneste, der formidlede Gram Slots arkitektur, historie, produktion og fremtidsplaner. Kulturformidlingen benyttede alle dele af herregårdens historiske helhed: hovedbygningen, parken, den historiske avlsgård og dertil staldene på Nybøl samt den omgivende by og natur. Kulturformidlingen dækkede økonomisk set kun en lille del af den samlede omsætning, men var på mange måder virksomhedens konceptuelle omdrejningspunkt. Virksomhedens tredje forretningsområde, turisme, bestod af overnatninger, afholdelse af fester og selskaber, af møder, kurser og konferencer, der overlappede med kulturformidlingen.

Gram Slot A/S var fra begyndelsen en familievirksomhed ejet og drevet af ægteparret Sanne og Svend Brodersen, som også boede i herregårdens østfløj med deres fire børn. Som entreprenører, ejere, administratorer og "slotsfamilie" var Sanne og Svend Brodersen over for samarbejdspartnere og besøgende lig med Gram Slot. Svend Brodersen med titel af direktør og ansvar for virksomhedens overordnede forhold, økonomi, restaurering samt landbrug, mens Sanne Brodersen havde ansvar for udviklingen af virksomhedsområderne kulturformidling og turisme. Der var ikke skarpe skel mellem de forskellige driftsområder, men en tilstræbt integration hvor medarbejderne bidrog over et bredt felt af opgaver til hele virksomhedens udvikling.

I 2008, straks efter etableringen, indgik Gram Slot en "Udviklings- og formidlingsaftale" inden for rammerne af *Haderslev Kulturarvskommune*, et af otte projekter i Realdania og Kulturarvsstyrelsens kampagne, jævnfør side 2. Den overordnede ide i *Haderslev Kulturarvskommune* var at revitalisere fem historiske og landskabelige kulturmiljøer som det strategiske omdrejnings-

punkt for erhvervsudvikling – turisme – og bosætning og samtidigt generere sammenhængskraft og identitet blandt den nye storkommunes sammenbragte borgere.²⁸ Den konkrete aftale med Gram Slot betød, at kommunen gennem to år betalte en mio. kroner årligt mod, at Gram Slot udviklede formidlingstilbud, som vederlagsfrit blev stillet til rådighed for kommunens foreninger, skoleklasser, børnehaver, sportsklubber og andre organisationer.²⁹ For kommunen skulle aftalen bidrage til at “åbne kulturarven” og gøre kommunen attraktiv for borgere og turister, for herregården betød aftalen økonomisk sikkerhed for udviklingen af de formidlingstilbud, som allerede var en central del af virksomhedens udviklingsplan. Projektet udløb ved udgangen af 2009, og samarbejdet fortsatte herefter i andre rammer uden direkte økonomisk støtte. Sideløbende med udviklingen af formidlingstilbud gennemførtes store restaureringsarbejder på hovedbygningen, der indrettedes til at modtage selskaber, møder og seminarer samt forpagterboligen, hvori indrettedes fire ferielejligheder til turister og kursusdeltagere. Restaurering og udvikling af staldbygningerne i den “historiske avlsgård” fik støtte hos kampagnen *Fremtidens Herregård*. Med et samlet budget på 25 mio., hvoraf halvdelen var finansieret af *Fremtidens Herregård*, skulle staldene på avlsgården restaureres og omdannes til henholdsvis messestande samt økologisk gårdbutik og cafe, mens den store “holstenske lade” skulle tilbageføres til sit tidligere udseende og etableres som multihal og konferencecenter.

Rundvisninger på Gram Slot

Virksomheden Gram Slot A/S bestod som nævnt af tre driftsområder: landbrug, kulturformidling og turisme. Figur 2 viser økonomiske nøgletal for Gram Slot A/S i 2009 og 2011. Det ses heraf, at virksomheden Gram Slot har oplevet vækst målt i både omsætning og ansatte. Efter en begyndelse, hvor driften var præget af mange investeringer i både bygninger og virksomhedsudvikling, blev 2011 det første år med overskud. Landbrugsproduktionen udgjorde både i 2009 og 2011 den absolut bærende del af virksomheden, men det ses også at omsætningen på “slottet”, det vil sige turisme i form af overnatning, restauration, messer og markeder, bidrog med en stigende andel af virksomhedens omsætning og ansatte. Væksten i ansatte vedrører også nye og flere publikumsarrangementer på herregården. Hvor rundvisninger og kulturformidling i begyndelsen blev anset som et selvstændigt forretningsområde er dennes andel nu lagt under “slottet”, men udgør i øvrigt en forsvindende andel målt i direkte omsætning. Rundvisningerne havde dog – og har fortsat – en betydelig funktion ved at skabe fortællinger om herregården og herigennem producere oplevelsesværdi, der kunne kapitaliseres i de øvrige driftsområder. Det vender vi tilbage til.

Gram Slot	2009	2011
Omsætning	20.247.000	24.877.000
Resultat	(2.303.000)	243.000
Ansatte	22	25
Landbrug	88 %	80 %
“Slottet”	12 %	20 %

Figur 2. Nøgletal for Gram Slot A/S 2009 og 2011. Kilde: Gram Slot A/S

Af særlig interesse for denne artikel var det også i kulturformidlingen, at Gram Slot italesatte herregården som “kulturarv”. Gennem beskrivelser af fem forskellige arrangementer på Gram Slot illustreres det således, hvordan herregården Gram af ejere og medarbejdere blev præsenteret i vidt forskellige fortidige og nutidige betydninger. Grundlæggende var der tale om fem forskellige fortællinger, hvorigennem herregården præsenteredes for besøgende: 1) familievirksomhed, 2) fødevareproducent, 3) historisk herregård, 4) eksklusiv-embematisk arkitektur og 5) lokalt og regionalt fyrtårn. Der var tale om bevidste formidlingsvalg, hvor de enkelte rundvisninger efter aftale med arrangøren blev målrettet mod de besøgendes forskelligartede interesse i herregården. Typisk blev et enkelt eller to niveauer gjort til den bærende grundfortælling om Gram, hvorved de øvrige niveauer blev til sidefortællinger, der overlappede hinanden, og som skabte en sammenhængende helhedsfortælling om herregården. Forskellene i rundvisningerne viser, at kulturarven på Gram ikke var en fastlagt størrelse, men kunne ikklædes forskellige betydninger efter formidlingens kontekst og funktion.

Familievirksomhed

“Historien begynder i juni 2006, hvor Svend sidder og spiser sin frokost, mens han hurtigt bladrer aviserne igennem. Da han går ud til sin traktor vender han pludselig om og kommer ind i køkkenet igen – og der kunne jeg godt mærke, at der var noget på færde. Om aftenen sætter han sig sådan helt tæt op til mig i sofaen og lægger armen omkring skulderen på lillemor... Og så ved jeg ikke, om I har prøvet det – men så ved man jo godt, at der er et-eller-andet på vej, ikke? Nå, men han spørger mig så, om vi skal købe Gram Slot, der er blevet sat til salg for 90 mio. kr. Nu får Svend jo ofte gode ideer, og det bedste man kan gøre er bare at lade det passere, så jeg svarer “Jo, selvfølgelig”. Og det var egentligt begyndelsen på det, som I skal se i dag.”³⁰

Figur 3: Gram Slot i mange betydninger

Nogenlunde sådan indledte Sanne Brodersen sin præsentation i Havesalen på Gram til en gruppe af ca. 50 kvinder fra netværksorganisationen *Erhvervs-kvinder.dk* fra Kolding-afdelingen.³¹ Arrangementet bestod af en let middag, hvorefter gruppen modtog ca. en times rundvisning og sluttede af med kaffe. Anekdoten om overtagelsen af Gram Slot var det dramaturgiske anslag til, at Sanne Brodersen fortalte om de mange genvordigheder med finansiering og overtagelse samt det omkostningstunge slid med at restaurere hovedbygning og forpagterboligen på Gramgård.

Strabadserne med at realisere projektet kom til at stå i tydelig kontrast til den skødesløse – men visionære – begyndelse på projektet. Visionen blev derefter beskrevet som en ren og klar ide om at skabe *sammenhæng*. Der skulle skabes sammenhæng mellem virksomhedens tre led: produktion, formidling og turisme, men også sammenhæng på det personlige plan mellem familie- og arbejdsliv. Tingene skulle hænge sammen: familiens bopæl i østfløjen, Svend Brodersens baggrund som landmand, Sanne Brodersens uddannelse som cand. mag. i kulturformidling skabte en nærmest 1:1 identifikation mellem virksomheden Gram Slot A/S og familien Brodersen, som kun bekræftedes, da datteren Lærke i løbet af rundvisningen sluttede sig til selskabet. På denne måde blev Gram Slot A/S iscenesat som en *familievirksomhed*, og de besøgendes hovedinteresse var da også at søge inspiration i nye og innovative forretningsmodeller, som for eksempel kulturarvsvirksomheder.³² Andre betydningslementer føjede sig til som sidehistorier, ikke mindst landbrugsvirksomheden og herregårdens historie, mens sidebemærkninger om herregårdens betydning for Gram By og ambitionen om at blive en 100 % økologisk virksomhed fungerede som detaljer og nuancer, der understøttede hovedhistorien og fuldendte den.

Fødevarereproducent

Anderledes var det, da Gram Slot modtog en ganske anden faglig ekskursion, nemlig besøget af en gruppe af naturvejledere fra Kolding Kommune. Arrangementets tyngdepunkt lå her i kostaldene på Nybøl, hvor Gram Slots kulturformidler havde udviklet et formidlingstilbud til skoleklasser med udgangspunkt i malkekvæget på linje med andre tilbud som lejrskole, GPS-skattejagt, rundvisninger og opgaver til børnehaver og skoleklasser som for eksempel “Tæl murstenene” eller “Find nissen”.³³

Naturvejlederne blev præsenteret for et formidlingstilbud, hvor Gram Slot præsenterede sig som “åbent landbrug”, og hvor landbrugsproduktionen blev benyttet som afsæt til at formidle biologi, natur og økologisk produktion. Naturvejlederne fik samme rundvisning som besøgende skoleklasser, dog tilsat pædagogisk og didaktisk refleksion og en mindre grad af “hands-on” aktiviteter. Tilbuddet bestod i en introduktion af landbrugsproduktionen med fakta om arealer, dyrkning og malkekvæget, iblandet en præsentation af den nyere historie med etableringen af løsdriftsstaldene og senere omlægningen til økologisk landbrug. Formidlingen fortsatte med en præsentation af kvægets foder, græsning og forskellige former for kraftfoder samt driften af malkekvæg med malkeperioder, drægtighedsperioder, insemination, kalve og kvier, dyrlægekontrol og så videre. Klassen og naturvejlederne hørte om produktionen af ensilage, dens sammensætning og de biologiske gæringsprocesser, der er involveret heri. Rundvisningen fortsatte i staldene, og Troels Lund fortalte om sine egne oplevelser som arbejdsdreng “i grevens tid”, der knyttede an til en ultrakort historisk introduktion af Grams historie som slægtsejet herregård gennem mange generationer.

Efter ca. en time var rundvisningen klar til dagens højdepunkt. Eleverne blev fordelt i grupper og sendt ud på marken på *møgdyrssafari*, der bestod i at finde larver, biller og fluer i kokasserne, populært sagt at grave efter “liv i lorten”. Denne del af rundvisningen sprang naturvejlederne dog over. Formidlingstilbuddet i staldene på Nybøl var entydigt centreret omkring landbrugsproduktionen og Gram Slot var i denne sammenhæng at regne som et almindeligt landbrug, og selve det “herregårdsagtige” var gledet helt i baggrunden. Og dog. Som alle besøgende fik naturvejlederne efterfølgende en rundvisning i hovedbygningen og blev præsenteret for historien, arkitekturen og Brodersenfamiliens visioner for stedet. Naturvejlederne spiste frokost i haven til forpagterboligen, og selv om dette foregik under mere uformelle former og lå klart udenfor for det deciderede program for besøget, viste det alligevel, hvordan Gram Slot også denne gang ønskede at fremstå som en helhed. Historie, ar-

kititektur og virksomhed blev i dette besøg mindre sidehistorier, der skulle understøtte formidlingen af landbrugsproduktionen, som var besøgets egentlige formål.

Historisk herregård

Seniorklub Skast var en gruppe af pensionister på en dagsekskursion til Gram med rundvisning samt efterfølgende kaffebord.³⁴ Rundvisningen foregik ved kulturformidleren Troels Lund og indledtes med at gå otte mio. år tilbage i tiden, hvor området var dækket af 20-30 meter hav, og hvor der foregik en ophobning af aflejringer på havbunden. Disse aflejringer gav området den karakteristiske Gram-ler, som herregården helt frem til 1980'erne havde udnyttet til teglstensproduktion. Gæsterne opfordredes til ved selvsyn at konstatere, at herregården var bygget af Gram-ler ved de i murværket tydeligt synlige muslingeskaller. Troels Lund redegjorde for landskabets karakteristika og herregårdens opståen i middelalderen på en god strategisk placering ved sammenløbet af to større vandløb, førend præsentationens første vigtige *person* trådte ind på scenen ca. 1650, nemlig Hans Schack. Som lejesoldat, officer, rigsfelt-herre, herremand på Møgeltønderhus og i Gram, bygherre af sydfløjen i 1669 og ikke mindst dynastigrundlægger knyttedes Hans Schack til Gram, og Gram til Danmarkshistorien. En skitserende gengivelse af højdepunkter i Schackslægten efterfølgende 13 generationer lagde hovedvægt på “de tre store” som også havde givet navn til salene i hovedbygningen. Udover Hans Schack, som kaldtes “Danmarks redningsmand”, var det Anne Sophie Schack – “den gale grevinde” – samt Adolph Brockenhuus-Schack, “den gode greve”, som virkede for “de danskes sag” i tiden før genforeningen.

Dernæst præsenteredes den nuværende virksomhed som en innovativ og succesfuld virksomhed, der med Brodersen-familien som omdrejningspunkt havde skabt op til 20 arbejdspladser på to år. Visionen om at skabe sammenhæng mellem landbrug, kulturarv og turisme præsenteredes også her som det bærende værdigrundlag. Der redegjordes yderligere ganske grundigt for samarbejdet med Haderslev Kommune og den bredere kontekst af kommunesammenlægning og “kulturarvskommune”. Virksomheden Gram Slot A/S kontekstualiseredes til nærsamfundets udvikling med udgangspunkt i ambitionen *at skabe sammenhæng*. Andre sidehistorier var en præsentation af den stramme barok-arkitektur samt den nutidige restaureringsindsats.

Det fremgår, at denne rundvisning anvendte mange af de samme elementer som rundvisningen for *Erhvervskvinder.dk* og alligevel var ganske forskellig. Herregårdens historie var både det dramaturgiske anslag og det bærende indhold, hvor markante personligheder fik fastlagte karakteristika og roller i den historiske fremstilling. Familien Brodersen, virksomheden og fremtidsvi-

Figur 4: Logo. Gram Slot A/S sælger sine landbrugsprodukter under eget navn og eget logo i supermarkeds-kæden Rema 1000. Produktlinjen omfatter blandt andet mælk, havregryn og kartofler. Kilde: Gram Slot A/S.

sionerne var væsentlige sidehistorier, der komplementerede præsentationen, men som også var tydeligt underordnet den bærende historiske logik.

Ved den afsluttende rundvisning i parken var en besøgende særligt begejstret for de æstetiske rammer og satte sig selv og sin familie ind i disse rammer ved at forestille sig, at det ville være en perfekt ramme om barnebarnets bryllup. Gram Slot var for hende et smukt, historisk sted, som hun kontrasterede med Esbjerg, der var “... *fint nok, men uden romantik.*” Men herregårdens arkitektur kunne også være et bærende element i arrangementets indhold.

Arkitektur

Fredag den 21. august 2009 afholdt supermarkeds-kæden Rema 1000 et dagslangt møde på Gram Slot.³⁵ Deltagerne var ni ledelsespersoner fra indkøbs- og marketingsafdelingerne, og mødet havde et dobbelt formål. Dels skulle man planlægge og fordele efterårets tilbudsavis, dels skulle man præsenteres for supermarkeds-kædens nyeste samarbejdspartner, Gram Slot A/S. Den indgåede samarbejdsaftale gik ud på, at Rema 1000 fik eneforhandling af Gram Slots landbrugsprodukter, som så skulle lanceres som en ny produktserie af økologiske fødevarer under eget logo. Aftalen involverede alle Gram Slots produkter: havregryn, spelt, hvede, kartofler, mælk, yoghurt og ost, og emballagen skulle rumme “gode fortællinger” om Gram Slot, og denne brand- og fortællerværdi vurderedes at give en merværdi til produkterne, således at Rema 1000 kunne afregne en købspris, der lå betragteligt over markedsprisen for økologiske produkter. Desuden skulle man diskutere forskellige muligheder for at udvide samarbejdet. Modsat andre gæster fik gæsterne lov til at parkere på gårdspladsen og blev modtaget i døren af Svend Brodersen. Mindst en af deltagerne var behørigt imponeret og udbrød ved ankomsten: “*Det her er der stil over! Jeg har jo sagt, at det er sådan nogle forhold, vi skal have hjemme i Horsens!*”

Udover den konkrete aftale om at afsætte produkterne fra Gram Slot i

Rema 1000's butikker, som blev realiseret fra årsskiftet 2010, var de besøgende interesserede i at udvide samarbejdet på en række punkter og anvende lokaliteterne på Gram Slot i en række sammenhænge: som weekendophold for medarbejdere og workshops, udlodde ferieophold til forretningens kunder eller som forretningsmødested for leverandører, producenter og andre af Rema 1000's partnere. Altså som et sted, hvor man selv kunne imponere, behage og pleje sine forbindelser. Herregårdens æstetiske værdier og dens symbolske kapital, som denne dag effektivt blev anvendt af ejeren Svend Brodersen overfor sine forbindelser, kunne altså også udstrækkes og anvendes af andre, for eksempel af Gram Slots tætte samarbejdspartnere.

I 2010 indledte Gram Slot og Rema 1000 et endnu tættere samarbejde, da supermarkedskæden købte en ejerandel på 20 % af Gram Slot.³⁶ I dag vil man således ikke bare kunne købe Gram Slot's produkter, men også se billeder af herregården ved indgangen til Rema 1000-butikker landet over. Blandt denne gruppe besøgende blev herregårdens arkitektur og udvalgte nedslag i historien til en ressource, som på den ene side kunne anvendes til at imponere fremtidige samarbejdspartnere og på den anden side benyttet som merværdiskabende branding af herregårdens landbrugsprodukter.

Regional identitet

Endelig var der også arrangementer, hvor Gram Slot kunne iscenesættes overfor en bredere kreds som "vores slot", nemlig som et sted med en særlig placering i det sønderjyske område. Foreningen *Aktive Kvinder's* Tønder-afdeling afholdt en aftenudflugt til Gram Slot med rundvisning ved Svend Brodersen og efterfølgende kaffebord.³⁷ Rundvisningen begyndte på Gramgård og indledtes med en redegørelse for bygningerne, projekterne og virksomheden Gram Slot A/S. Svend Brodersen forklarede, at det økologiske landbrug var krumtappen i virksomheden og stod for med 95 % af omsætningen, men at denne andel forventedes at falde til ca. 50 %, efterhånden som de andre forretningsområder udvikledes.

På gårdspladsen fik gruppen en kronologisk præsentation af anlæggets bygningsdele: "stenhuset" fra ca. 1500, som i dag udgør østfløjen og fungerer som bolig for Brodersen-familien, dernæst sydfløjen bygget af Hans Schack i 1669 og vestfløjen fra midten af 1700-tallet, bygget af Anne Sophie Schack. Sammen med den nedlagte avlsgård fra 1800-tallet, enkesædet Gramhus fra 1930erne og "Bedre Byggeskik-boligerne" i Gram By, beskrev Svend Brodersen, hvordan man fra dette sted på gårdspladsen indenfor 500 meters omkreds kunne aflæse 500 års arkitektur. I meget konkret form blev gårdspladsen *centrum*, hvori delene blev bundet sammen og fik deres betydning.

Rundvisningen fortsatte inde i Havesalen, hvor Svend Brodersen berettede

som sin egen slægt med rødder i det sønderjyske: slægtsgården nær ved Møgeltønder og hans egen bedstefar som “udvandrede” til Kolding-egnen og slog sig ned på en proprietærgård. Den personlige slægtshistorie blandedes med udvalgte træk af den sønderjyske historie med en stærk betoning af hertugdømmet Slesvig. Gram blev præsenteret som en slesvigsk herregård før “den blev dansk”. Desuden betonedes Svend Brodersen genforeningen og ikke mindst Grams betydningsfulde rolle heri. Anne Sophie Schack blev beskrevet som “den gale grevinde”, hvilket, “enhver sønderjyde ved”, ikke betød vanvittig, men hid-sig, temperamentsfuld og egensindig. Præsentationen af Gram Slot A/S som en landbrugsvirksomhed knyttede an til udviklingsplaner med at etablere en gårdbutik, som skulle sælge egne økologiske produkter ved siden af økologiske kvalitetsprodukter fra andre sønderjyske producenter.³⁸ Målet var, at Gram Slot skulle “danne centrum for at etablere det bedste af Nordslesvigs traditioner og være en kulturel og gastronomisk oplevelse”. Andre aktiviteter skulle også åbne Gram Slot for lokalsamfundet. Man afholdt for eksempel valgmøder og Gram-afdelingen af netværksorganisationen *Global Network* holdt sine møder på slottet. Lokale borgere havde ifølge Svend Brodersen kvitteret med ideen om at omdøbe byen til “Gram Slotsby”.³⁹

Rundvisningen af *Aktive Kvinder* havde mange elementer, som gik igen fra de andre rundvisninger: Gram Slot som henholdsvis familievirksomhed, økologisk landbrug og historisk herregård. Iøjnefaldende var dog i denne rundvisning betoningen af Gram Slots rolle som et centrum – både lokalt og i det sønderjyske område. Stedets lokale og regionale forankring spillede en langt større rolle og bredte sig på tværs af de øvrige niveauer, hvorigennem Gram Slot præsenteredes: som historisk sted ved at slå på herregårdens plads i den slesvigske historie, som landbrugsvirksomhed med visionen om at etablere sig som centrum for nordslesvigsk madkultur, som familievirksomhed gennem Brodersens-slægtens tilknytning, og ikke mindst gennem den vægt man lagde på at være en del af lokalsamfundet i Gram. Den lokale og regionale forankring i det omgivende kulturlandskab blev endnu en måde, hvorpå Gram Slot kunne tillægges mening.

Hvor landbrugsproduktionen i 2009 udgjorde den altdominerende del af indtægtsgrundlaget for Gram Slot, fremstod *kulturformidlingen* og rundvisningerne ikke desto mindre som det *konceptuelle omdrejningspunkt* for virksomheden Gram Slot. Hvad var det da for betydninger om herregården, som Gram Slot tilbød sine besøgende? Mest iøjnefaldende var anvendelsen af den nutidige landbrugsproduktion og den personlige og familiemæssige tilknytning bærende elementer i formidlingen. Dertil må også nævnes den stærke betoning af herregården som en sammenhængende helhed af fortid, nutid og fremtid.

I den oprindelige virksomhedsstrategi indgik kulturformidlingen som et

ligeværdigt forretningsområde ved siden af landbrugsproduktion og turisme. Planen var at gøre rundvisninger, fortælleaftener, undervisningstilbud og andre former for formidling med udgangspunkt i Gram Slot til en selvstændig, bæredygtig forretning. Udviklingen af formidlingstilbuddene blev i årene 2008-2009 kraftigt understøttet af den indgåede *Udviklings- og formidlingsaftale* med Haderslev Kommune, som betød økonomisk grundlag og sikkerhed for ansættelsen af en kulturformidler. Med denne aftale indgik Gram som et konkret udtryk for kulturarv i Haderslev Kommune. Strategien formuleredes som en ambition om at gøre kulturarv til en aktiv ressource, såvel i den økonomiske som i den sociale udvikling: kulturarven kan "*styrke den lokale tilknytning og følelsen af identitet.*"⁴⁰ Sammenhængen mellem kulturarv og identitetsdannelse er velbeskrevet i flere studier, hvor det gøres gældende, at den kollektive identitet udtrykkes og repræsenteres gennem kulturarven, som både har betydning som samlingspunkt og som selve den fysiske fremtrædelsesform for disse erindrings- og identitetsprocesser.⁴¹ Hvis fællesskabet repræsenteret af kommunen på denne måde kunne udtrykke sig gennem blandt andet herregården Gram, gjaldt modsat et ønske om, at herregården som virksomhed kunne knyttes til omkringliggende lokale og regionale fællesskaber.

Udviklings- og formidlingsaftalen handlede specifikt om udvikling af formidlingstilbud til kommunens skoler, børnehaver og foreninger og udløb med afslutningen af 2009. Hermed bortfaldt også forpligtelsen til at levere gratis formidling til borgere, og fra omkring dette tidspunkt syntes rundvisningernes formål, men ikke nødvendigvis deres indhold og form, at have undergået en forandring. Kulturformidlingen havde fortsat et selvstændigt fokus for virksomheden, men efterhånden i højere grad som en ressource i skabelsen af oplevelsesværdi til de øvrige forretningsområder: oplevelsesværdi som kunne bruges til at *brande* fødevarerproduktion og til at tiltrække besøgende til ferieejligheder, messer, julemarkeder og lignende. Disse servicetilbud var i overvejende grad baseret på de besøgendes oplevelse af stedet: god mad og æstetisk nydelse i herregårdens sale, fortættet og intim stemning i køkkenet og kælder, julehygge og atmosfære i den gamle kostald. Rundviserne opfordrede de besøgende til at "mærke stemningen" og "bruge fantasien".⁴²

Gram Slot præsenteredes gennem i sine rundvisninger som et historisk sted, der efter Brodersen-familiens overtagelse husede en innovativ familievirksomhed bestående af økologisk landbrug, kulturformidling og turisme, og som i fremtiden skulle blive et lokalt og regionalt centrum for kvalitetsfødevarer samt sociale og kulturelle oplevelser. Det var den unikke sammenhæng mellem alle fem delfortællinger, der gav Gram Slot unik *mening*. For den historisk interesserede besøgende blev Gram Slot repræsenteret gennem sin historie, men også i sin nutidige og fremtidige brug som lå i forlængelse af denne

historie. Omvendt var landbrugsproduktionen ikke bare et hvilket som helst landbrug, men landbrug på Gram Slot med alt hvad det indebar. Det samlende punkt var Brodersen-familien, som med visioner og energi havde skabt Gram Slot i sin(e) nutidig(e) betydning(er), og som via samarbejdsaftaler havde forankret sin virksomhed lokalt og regionalt.

Herregårdens historiske rolle i fortidens samfund var ikke det selvfølgelige og selvstændige mål for herregårdens besøgende, snarere anvendtes både historiske og æstetiske værdier i den funktion at sætte en “grundstemning” for besøget. Det var i forbindelserne mellem fortidsinteresse, nutidsforståelse og fremtidsforventning, at Gram Slot nyfortolkede herregårdens placering i samfundet.⁴³ Dermed demonstrerer case studiet Gram Slot den væsentlige pointe, at oplevelsesøkonomisk anvendelse af kulturarv ikke bare medfører en ny anvendelse, men endnu vigtigere også *nye betydninger* på herregårdene.

Herregårde – fornyere på landet?

Eksemplet Gram Slot A/S tematiserer spørgsmålet om, hvorvidt et udviklingsorienteret syn på herregårdene – og på kulturarv i videre forstand – kan anvendes til at skabe fornyelse og dynamik i landdistrikterne. Resultaterne fra Gram Slot viser, at herregårdens historiske bygninger og anlæg kan anvendes som en aktiv ressource til at generere økonomisk indtjening. Både som en direkte indtjening gennem tilbud om serviceydelser som overnatninger, rundvisninger og selskaber, men også – og især – som en merværdiskabende “oplevelse”, der tillægges herregårdens landbrugsprodukter og øvrige tilbud. Det var tydeligt, at rundvisningernes funktion især bestod i, at herregårdens unikke arkitektur og historie skabte gode fortællinger og kulturelle betydninger, der kunne kapitaliseres som oplevelsesværdi i produktion og service. Landbrugsproduktionen vedblev at være det bærende fundament for Gram Slot A/S, dog med den væsentlige tilføjelse at brandingværdien – som blev skabt i formidlingen af Gram som herregård og kulturarv – bidrog afgørende til et forbedret driftsgrundlag. Og dermed til i sidste ende at bidrage til at sikre og bevare bygninger og anlæg. I ejernes perspektiv udgør etableringen af nye publikumsaktiviteter således en strategi om at *sikre bevaring gennem udvikling* som det også var udgangspunktet for Realdanias kampagne “Fremtidens herregård”.

Fornyelsen på herregårdene opfattedes i kampagnen desuden som et positivt bidrag til at åbne herregården for omverdenen og blive “*attraktiv, identitetsskabende og mere vedkommende for den brede befolkning*”. Undersøgelserne på Gram Slot viste i høj grad en ambition om at opfylde denne ambition. Samarbejdet med *Haderslev Kulturarvskommune* indeholdt som sin målsætning, at gøre Gram Slot – og andre kulturarvssteder – til et fokus for lokal og regional udvikling, men også i herregårdens egne rundvisninger betonedes det

lokale og regionale tilhørsforhold – nogle gange som et bærende element, andre gange som et supplerende. Undersøgelser og interview med besøgende på andre herregårde viser da også, at herregårdene har gode muligheder for at skabe traditioner, hvor herregården fungerer som et samlende punkt for lokalbefolkningen. For eksempel på Voergaard, hvor afholdelsen af julemarked og middelalderfestivaler var årlige traditioner, der var oprettet på initiativ af frivillige kræfter i lokalområdet, som ønskede at bruge herregården som socialt samlingspunkt for egnen.⁴⁴ I disse betydninger kan herregårdene således siges at bidrage til en revitalisering af lokalsamfund på landet.

Spørgsmålet melder sig imidlertid om de aktiviteter, som herregårdene tilbyder besøgende overhovedet med rimelighed kan karakteriseres som *kulturarv*? Det fremgik med tydelighed af eksemplet Gram Slot, at tilbuddene til besøgende omfatter en række forskelligartede arrangementer, som i varierende omfang havde at gøre med herregårdens historie såvel regionalt som nationalt. Ydermere at den historiske formidling var underlagt virksomhedsmæssige formål, og at rundvisningerne primært fungerede som “betydningsskaber”, der skulle bidrage med at producere oplevelsesværdi til herregårdens øvrige produkter og ydelser. En af ledetrådene i rapporten *Museerne i den danske oplevelsesøkonomi* var spørgsmålet om, “*hvor langt museerne kunne gå*” som oplevelsesproducenter uden at kompromittere kulturarvens funktion inden for det som kaldtes “*et traditionelt oplysnings- og dannelsesideal*”. Kulturarvens rolle i samfundet var i denne optik at bidrage til viden om de fortidige samfundsstrukturer, som efterlodte bygninger – som for eksempel herregårdene – var repræsentanter for. Denne *funktionalistiske* opfattelse af kulturarven lægger vægt på, at kulturarven må forstås som en mulighed for at opnå kvalificeret viden om fortiden gennem forskning og formidling, og der advaredes kraftigt mod at kulturarv ikke måtte vurderes efter deres bidrag til samfundsøkonomien, men efter kulturelle og faglige kriterier.⁴⁵

I Realdanias *Hvidbog* blev herregårdenes status som kulturarv derimod forstået som en given ting, hvorfor nye kommercielle aktiviteter uproblematisk kunne præsenteres som en *aktivering af kulturarven*. Inden for et funktionalistisk kulturarvsbegreb bliver en sådan forståelse problematisk og eksemplet Gram Slot viser da også med tydelighed manglerne heri. For det første må man påpege, at denne *aktivering* kun gælder et ganske beskedent udsnit af den fortidige virkelighed på landet – her herregårdene – og endda kun de af herregårdene som har imponerende bygninger og anlæg som i særlig grad kan anvendes kommercielt, for eksempel herregården Gram. De mindre herregårde placeret i befolkningsfattige egne har ringere muligheder for at kapitalisere deres historie, men udgør i lige så grad en del af den fælles kulturarv. Lands-

byernes, bondegårdenes og husmændenes kulturhistorie er helt fraværende i kulturformidlingen, ligesom de komplekse fortidige økonomiske, juridiske og sociale strukturer, som herregården var placeret i sjældent berøres. Selve den historiske formidling giver desuden et endog meget snævert billede af selve herregårdens fortid og betydning med en meget klar vægtning af personalhistoriske, kunsthistoriske og arkitektoniske aspekter af herregården. Herved bidrager aktiviteterne til at *stabilisere* kendte og emblematiske betydninger af herregårdene i offentligheden, modsat et fagligt ideal om *kritisk destabilisering* gennem at udforske det ukendte og udfordre det kendte.

Meget sigende på Gram Slot, hvor man ifølge kulturformidler Troels Lund ikke ønskede at udfordre de besøgende, men derimod give dem “en god oplevelse”.⁴⁶ Et funktionalistisk kulturarvsbegreb som lægger vægt på, at bevaringsindsatser for den kulturelle arv fordrer – og kun giver mening som – en historisk viden om den fortidige virkelighed, vil således ikke kunne anerkende de kommercielle herregårdes aktiviteter som “kulturarv”, men derimod som kommerciel historiebrug af bygninger og kulturmiljøer. I denne optik udgør de nye aktiviteter langt fra en *fornyelse*, men tværtimod et traditionelt, overfladisk ensidigt og endog fejlagtig billede af herregårdenes fortid.

Raphael Samuel foreslog i 1994 i *Theatres of Memory* en anden tilgang til kulturarv, idet han gjorde sig til talsmand for, at ”kulturarv” simpelthen må betegne alle de måder som en given befolkning opfatter, anvender, repræsenterer, værdisætter og forhandler om deres fortid, altså en “sociality of value”, hvor aktører gennem medierede repræsentationer af fortiden producerer og udveksler kulturel mening i en nutidig kontekst.⁴⁷ Eksempler fra herregårdene kunne være det storslåede “slotsbryllup” eller når Dansk Folkeparti afholder årsmøde på herregårde for at forbinde sig til folkelige, danske værdier.⁴⁸ Denne *konstruktivistiske* forståelse af kulturarv har de seneste år vundet udbredelse inden for den internationale kulturarvsforskning. Europarådets vedtagelse i 2005 af *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, bedre kendt som Faro-konventionen, repræsenterer et ambitiøst forsøg på at lægge en sådan forståelse til grund for en kulturarvsindsats og i et vist omfang gøre op mod det ovenfor nævnte funktionalistiske kulturarvsbegreb. I følge-rapporten *Heritage and beyond* fra 2008 understreges det således, at målet er at rive kulturarven ud af hænderne på eksperterne, at værdien af kulturarv udgår fra “kulturarvsfællesskaber” (heritage communities), og at kulturarven skal bidrage til “*the well-being of individuals and the wider expectations of society*”.⁴⁹ Konventionen lægger til grund, at mennesker og menneskelige værdier skal danne udgangspunkt for et udvidet og tværfagligt kulturarvsbegreb, samt at alle mennesker har ret til at tage del i kulturarv som en mulighed for at udtrykke egne kulturelle, sociale og politiske værdier.

Med det konstruktivistiske kulturarvsbegreb kan man atter tale om, at herregårdenes oplevelsesøkonomiske aktiviteter udgør en fornyelse på landet. Ikke nødvendigvis i økonomisk forstand, skønt denne mulighed eksplicit anbefales i Faro-konventionen, men derimod som anderledes måde at omgås og forstå herregårdene som kulturarv. I dette perspektiv skabes kulturarv i nutiden ud fra kognitive, men også emotionelle og sensoriske interesser i fortiden. Gennem interview med besøgende på andre herregårde blev æstetisk nydelse og historisk atmosfære – muligheden for at “mærke” og “opleve” herregården snarere end at “forstå” den – gennemgående angivet som begrundelse for besøgene. Weekendbesøg, koncerter og festivaler blev rutinemæssigt modstillet museumsbesøg, ikke nødvendigvis som hierarkiske modsætninger, men som forskellige og gensidigt supplerende måder at omgås kulturarven.

Konklusion

Jeg vil, på basis af mine analyser i denne afhandling, advokere for en pragmatisk tilgang til kulturarv. Jeg finder, at kulturarvsindsatser karakteriseres af svære valg mellem modstridende hensyn og modstridende sociale, kulturelle, faglige, kommercielle og politiske interesser, og hvor kulturarv snarere udgør et socialt og politisk konfliktfelt end en harmonisk udvikling af et altomfattende fællesskab. Bør herregårdenes herlighedsværdier anvendes som kommerciel ressource i virksomhedens fortsatte drift, til at samle lokalsamfund til sociale familieaktiviteter, til at iscenesætte en bestræbelse i et personligt identitetsprojekt, eller til at søge forståelse af det fortidige samfund, som herregårdene var en del af?

Et pragmatisk perspektiv indebærer at herregårdene som kulturarv kan alle disse ting, men også at en kulturarvsindsats bør indrettes efter de mål, man ønsker at opnå. Ved at anlægge et helhedssyn på kulturarv som bestående af mange ligestillede og nogle gange modstridende hensyn, og ved at opnå større forståelse af de processer som strukturerer forskellige former for kulturarv, vil det være muligt, at kvalificere diskussionen om, hvilke kvaliteter og begrænsninger forskellige former for kulturarv repræsenterer.

Realdanias kampagne *Fremtidens Herregård* udtrykte en ambition om, at herregårdene gennem kommerciel aktivering af kulturarvsværdier atter kunne blive dynamoer for den økonomiske udvikling på landet. Eksemplet Gram Slot A/S viser, at det for individuelle herregårde er muligt at skabe en rentabel virksomhed og økonomisk vækst gennem aktivering af historiske og æstetiske kulturarvsværdier. Den kommercielle udnyttelse bidrager herved til at tilføre økonomiske ressourcer til en bevaringsindsats, som det vil være helt urealistisk at forestille sig kunne tilvejebringes gennem offentlige tilskudsmidler. Hvorvidt denne commercialisering på afgørende vis kan bidrage til herregår-

denes bevaring eller i videre forstand kan vitalisere lokalområder præget af økonomisk stilstand kan ikke afgøres på det foreliggende grundlag og har ikke været mål for undersøgelsen. Derimod kan det konstateres, at ambitionen hviler på en snæver opfattelse af kulturarv, der baserer sig på en forståelse af den materielle bygningsbevaring som kulturarvens målsætning. Undersøgelserne på Gram viser dog også, at den kommercielle kulturarvsindsats har klare begrænsninger i forhold til en målsætning om, at formidle viden om herregårdene som fortidige samfundsinstitutioner og på dette punkt repræsenterer ikke en fornyelse, men et ensidigt og reducerende syn på kulturarven. Endelig har analyserne demonstreret, at herregårdenes tilbud til besøgende er velegnede til at skabe sociale oplevelser, æstetisk nydelse og tilstedevær gennem historisk atmosfære. I forlængelse heraf vil jeg argumentere for, at herregårdenes kommercielle kulturarvstilbud udgør en reel fornyelse, som kan supplere andre kulturarvsindsatser, der vægter produktion og tilegnelse af viden om fortiden. I forlængelse af en konstruktivistisk forståelse af kulturarv, hvor enhver borger har ret til anvende kulturarven efter eget ønske, er det min principielle opfattelse, at funktionstømte herregårde kan bevares og genanvendes som ramme om turisme, møder og selskaber lige så vel som til museer. Begge nyanvendelser ændrer herregårdens funktion og gør dem relevante for offentligheden – til forskellige grupper, til forskellige tidpunkter, i forskellige sammenhænge og med forskellige formål. Dette synspunkt indebærer at tage vidtløftige formuleringer om “kulturelt demokrati” alvorligt. Det bør fungere som en stadig påmindelse om, at kulturarv også betegner en relation mellem fortid og nutid, og at både herregårde og historien selv også betegner udvikling, forandring og tilpasning. Som kulturarvsteoretikeren Michael Forsyth rammende formulerer det:

“But conservation is also about keeping houses alive, as structures decay when they are abandoned without a use and their spirit dies when they become frozen in time as near museum pieces. Historically, buildings that lost their purpose disappeared, and those that are still with us have usually undergone adaptation or changes of use during their lifetime. Looking forwards to the future, the door should always be open to careful subdivision, new uses, adaptability and extension, for breathing new life into old buildings is as least as important as carrying out repairs to the fabric”.⁵⁰

Noter

- 1 Artiklen er baseret på undersøgelser i forbindelse med et tre-årigt ph.d.-projekt ved Dansk Center for Herregårdsforskning og Historisk

- Afdeling på Aarhus Universitet, som resulterede i afhandlingen “Oplevelsernes Herregård. Kommerciel Kulturarv på danske herregårde” (upubl. 2011).
- 2 Realdania, Pressemeddelelse 6.3.2008. www.fremtidensherregaard.dk/Materiale/Pressemeddelelser (kons. 5.11.12).
 - 3 Hvidbog, 2009 s. 5.
 - 4 Realdania, Pressemeddelelse 6.3.2008. www.fremtidensherregaard.dk/Materiale/Pressemeddelelser (kons. 5.11.12).
 - 5 Vedtægter, www.realdania.dk (kons. 5.11.12).
 - 6 Hvidbog, 2009 s. 6.
 - 7 Hvidbog, 2009 s. 10.
 - 8 www.kulturarv.dk/kommune-turisme (kons. 5.11.12).
 - 9 Om Fængslet i Horsens, se: <http://www.faengslet.dk>, Om Kronborgs udviklingsplan, se: <http://www.ses.dk/da/SlotteOgHaver/Slotte/Kronborg/Kronborg%20udviklingsplan%202009.aspx>.
 - 10 Dorte Skot-Hansen, 2008 s. 132f.
 - 11 Betegnelsen “herregårde” benyttes i den definition som gives af Danske Center for Herregårdsforskning (se <http://herregaardsforskning.dk/hvad-er-en-herregaard.aspx>) (kons. 6.11.12). I denne forståelse kan “slot” alene anvendes om en nuværende eller tidligere kongelig residens. Imidlertid er det udbredt i den nutidige oplevelsesøkonomi, at herregårdene benytter betegnelsen “slot” i deres publikumsaktiviteter. Når der i artiklen refereres til “virksomheden” benyttes derfor dennes nutidige navn, Gram Slot A/S eller Gram Slot, mens der i analyserne og diskussioner refereres til herregårde, herregården Gram.
 - 12 Interview, Anne Bille-Brahe, Steensgaard Herregaardspension, 6.6.11.
 - 13 www.slotshotel.dk (kons. 6.11.12) og Lokdam, 2005.
 - 14 Interview Anne Bille-Brahe 6.6.11; Skak-Nielsen, 2006 s. 91.
 - 15 Young, 2007.
 - 16 Noter, telefoninterview, Danske Biografer, 19.5.11.
 - 17 B. Jones Pine & James H. Gilmore, 2008 s. 163ff.
 - 18 www.fremtidensherregaard.dk (Søllestedgaard), (kons. 6.11.12).
 - 19 Astrid Erll & Ansgar Nünning, 2008 s. 2.
 - 20 C. Palmer, 2001; Mads Daugbjerg, 2008 s. 1-29.
 - 21 Herregårdene Ledreborg, Voergaard, Hindsgavl og Steensgaard. Se Frausing, 2011.
 - 22 Interview, formidler Troels Lund, 01.07.09; Sanne Brodersen, 18.8.09; arkitekt Jørgen Overbye 21.8.09.
 - 23 Interview, Svend Brodersen, 21.6.11.
 - 24 Steinar Kvale & Svend Brinkmann, 2009 s. 223ff.

- 25 Case-studier i forbindelse med ph.d.-afhandling på herregårdene Ledreborg, Voergaard, Hindsgavl og Steensgaard.
- 26 Steinar Kvale og Svend Brinkmann, 2009 s. 199f.
- 27 Gram Slot, Prospekt 2007. Interview, Sanne Brodersen, 18.8.09.
- 28 Haderslev Kulturarvskommune, Strategioplæg, juni 2007; "Kulturarvskommuner" var et projekt mellem Kulturarvsstyrelsen og Realdania 2006-2012, der bestod i at gøre "kulturarven" til "en aktiv ressource, der er udgangspunkt for udvikling". I alt otte kommuner deltog i projektet. Kulturarvsstyrelsen og Realdania, 2007 s. 1.
- 29 Udviklings- og formidlingsaftale 2008.
- 30 Noter, Sanne Brodersen, Rundvisning, *Erhvervskvinder.dk*, 18.8.09.
- 31 Besøget var et virksomhedsbesøg, hvor man ønskede at stifte bekendtskab med virksomheden Gram Slot A/S, som en nystartet, innovativ virksomhed. Specifikt ønskede man at høre om udfordringen med at holde fast i de bærende værdier gennem en periode med voldsom vækst i omsætning og personale. Noter, samtale, Charlotte Reersted, *Erhvervskvinder.dk*, 18.08.09.
- 32 Noter, rundvisning, *Erhvervskvinder.dk*, 18.8.09.
- 33 Interview, Troels Lund, 1.7.09.
- 34 Afsnittet baseret på noter, Rundvisning, Seniorklub Skast, 19.8.09.
- 35 Afsnittet baseret på noter fra besøg af Rema 1000, 21.8.09.
- 36 JyllandsPosten, 13.10.10.
- 37 Afsnittet baseret på noter, rundvisning, Aktive Kvinder, 19.8.09.
- 38 Realiseret i 2011. Interview, Svend Brodersen, 21.6.11.
- 39 Historisk set består det nuværende Gram af to byer: Gram, som er udviklet omkring herregården og Gram Stationsby, der har udviklet sig omkring jernbanen og stationen. Forslaget om "Gram Slotsby" havde således ikke historisk reference, men vidnede om lokal stolthed over "vores herregård" blandt nogle lokale borgere. Hvor udbredt denne holdning var, er ikke blevet undersøgt.
- 40 Haderslev Kulturarvskommune, 2007 s. 3.
- 41 For eksempel særnummer af International Journal of Heritage Studies 2006: "Heritage and Identity". Fiona McLean, 2006. Se også "Heritage and Beyond", 2008 s. 101-136.
- 42 Noter, rundvisning *Erhvervskvinder.dk*. og interview Sanne Brodersen, 18.8.09.
- 43 Peter Aronsson, 2004 s. 67f
- 44 Feltarbejde, Voergaard. Michael Frausing, 2011 s. 109ff.
- 45 Dorte Skot-Hansen, 2008: "Udfordringer og muligheder" er beskrevet s. 132f.
- 46 Interview, Troels Lund, 1.7.09.

- 47 Raphael Samuel, 1994 s. 1-15. Udtrykket “sociality of value” er hentet fra Edensor, 2002.
- 48 Feltarbejde, Hindsgavl, Frausing, 2011 s. 69ff. Idet jeg gjorde opmærksom på, at herregårdene overhovedet ikke var folkelige, lød svaret fra DF (Søren Espersen), at det ikke gjorde den store forskel, da de blev opfattet som del af dansk kulturarv, hvilket med tydelighed understreger pointen.
- 49 Daniel Therond, 2009 s. 10.
- 50 Michael Forsyth, 1999 s. 82. Citatet rummer Michael Forsyth’s “eftertanke” i hans bidrag til konferencen “Looking Forward” 1999 i York, som omhandlede engelske herregårdes bevaring og fremtidige udvikling.

Litteratur

- Aronsson, Peter: *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Lund 2004.
- Bille, Trine: “Oplevelsesøkonomiens betydning i økonomien og kulturpolitikken”. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift*, nr. 1, 2009.
- Daugbjerg, Mads: *A Site to Die for. Practices of nationalism at a Danish heritage site*. Upubl. Ph.d.-afhandling, Afdeling for Antropologi og Etnografi, Aarhus Universitet 2008.
- Edensor, Tim: *National identity, popular culture and everyday life*. Oxford/New York 2002.
- Erl, Astrid og Ansgar Nünning (red.): *Cultural Memory Studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin/New York 2008
- Farokonventionen, Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Council of Europe, 2005, <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>
- Forsyth, Michael: “The Conservation of a Regency Italianate Villa and Landscape Garden”. Schmidt L., C. Keller, R. Jaeger, P. Burman (red.): *Looking Forwards: The Country House in Contemporary Research and Conservation*. York og Cottbus 1999, s. 77-83.
- Frausing, Michael: *Oplevelsernes herregård. Kommerciel kulturarv på danske herregårde*. Upubl. Ph.d. afhandling, ARTS, Aarhus Universitet 2011.
- Heritage and Beyond, Council of Europe Publishing 2008
(www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/identities/PatrimoineBD_en.pdf).
- Hvidbog, Realdania og Dansk Bygningsarv, 2009
(www.fremtidensherregaard.dk/Materiale/Publikationer/Pdf/Hvidbog.pdf).
- Jyllands-Posten, *Discount på slottet*, 13.10.10, (J.E. Rasmussen og J. Olesen).
- Kvale, Stenar og Svend Brinkmann: *InterView. Introduktion til et håndværk* (2. udg.). København 2009.
- Lokdam, G. 2005: ftp.royalclassic.dk/Hotel%20info/Sophiendal/Sophiendal%20nyere%20historie.pdf.

- McLean, Fiona: "Introduction: Heritage and Identity". *International Journal of Heritage Studies*, vol. 12, nr. 1, 2006, s. 3-7.
- Palmer, C.: "Ethnography: A Research Method in Practice", *International Journal of Tourism Research*, vol. 3, nr. 4, 2001, s. 301-312.
- Pine, B. Jones & James H. Gilmore, *The Experience Economy. Work is Theatre & Every Business a Stage*. Boston 1999.
- Roussel, Aage (red.), *Danske Slotte og Herregårde*, bd. 1-16, 2. udg. København 1963-1967.
- Samuel, Raphael: *Theatres of Memory*, vol. 1-2. London 1994.
- Skot-Hansen, Dorte: *Museerne i den danske oplevelsesøkonomi – når oplysning bliver til oplevelse*. København 2008.
- Stilling, Niels Peter: *Politikens bog om Danmarks slotte og herregårde*. København 1998.
- Therond, Daniel: "Benefits and innovations of the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society". *Heritage and Beyond*, Council of Europe, 2009, s. 9-13.
- Young, L.: "Is There a Museum in the House? Historic Houses as a Species of Museum." *Museum Management and Curatorship*, March, Vol. 22, No. 1, 2007, s. 59-77.

Upublicerede kilder, Gram Slot A/S

Gram Slot, Unikke oplevelser for alle, Brochure.

Gram Slot A/S. Årsrapport 2011.

Formidlings- og udviklingsaftale, Haderslev Kommune og Gram Slot 2008.

Haderslev Kulturarvskommune, Strategioplæg juni, Haderslev Kommune 2007.

Jul på Gram Slot, Prospekt og salgsmateriale 2011.

Kulturarvskommune, Oplæg, Jørgen Overbys Tegnestue A/S.

Prospekt, Gram Slot A/S 2007.

Udviklingsaftale om Kulturarven, Haderslev Kommune og Gram Slot 2008.

Internetressourcer

www.realdania.dk

www.fremtidensherregaard.dk

www.kulturarv.dk/kommune-turisme

www.faengslet.dk

www.ses.dk (Kronborg)

www.slotshotel.dk

Summary

Commercial heritage management at Gram Slot A/S

In recent decades, a substantial number of Danish country houses [da: “herregårde”] have explored business opportunities within the so-called “experience economy”. Privately owned country houses comprise a unique field of investigation, because these estates constitute both a shared cultural heritage and modern business ventures. In their efforts to generate income to uphold the country house and estate, owners and managers welcome visitors onto the estate and into the country house. Paying visitors are invited to “experience the country house” as venues for, among other things, weddings, parties, conferences, concerts, Christmas fairs, historical festivals, team-building, golf and tourism.

This article comprises an analysis of commercial offerings and visitor practices at Gram Slot A/S, a Danish country house in southern Jutland operating as a private limited company since 2007. Gram Slot A/S produces organic food such as milk, oatmeal and potatoes as well as tourist services like fairs, dinner parties and holiday visits. Guided tours in the country house are provided to visitors with interpretations of Grams’ history as well as the present business operations. An analysis of six markedly different guided tours at Gram showed how different guides and different audiences could result in surprising shifts of perspective. Gram was variously presented as a historical country house, an innovative family business, an organic farm, a regional centre and a place of unique aesthetic qualities. The guided tours created a strong narrative that presented Gram as a place of past, present and future – a reminder that new activities may also create new history and new meaning(s) to country houses and other heritage sites.

Through a presentation of various understandings of “cultural heritage” the article discusses commercial offerings and “experiences” in heritage management. The analysis shows that commercial heritage management may help bring revenue for conservation and provide historical “feeling” and a sense of place to visitors and to local and national communities. However, by academic standards historical representations are often flawed and rarely adds to historical understanding.

In the final analysis, the article advocates a pragmatic view on cultural heritage management, in which country houses by adapting to new challenges – as cultural heritage as well as contemporary business – may create new meaning to historical buildings and thereby offer a different and rewarding view on how we relate to our past.

Forfatterpræsentation

Mikael Frausing (f. 1974) er videnskabelig assistent ved ARTS, Aarhus Universitet. Uddannet cand.mag i historie fra Aarhus Universitet 2003 og ph.d. 2012 på afhandlingen *Oplevelsernes herregård. Kommerciel kulturarv på danske herregårde*. Forskningsinteresserne omfatter historiens anvendelser i samtiden i form af historiebrug, kulturarv, oplevelsesøkonomi og turisme, samt kulturhistoriske og lokalhistoriske emner. Har blandt andet udgivet *Et lykkeligt fornuftsægteskab? Turistforeningen for Danmark mellem hjemstavnsturisme og eksportturisme ca. 1880-1930* (Kulturstudier nr. 1, 2010) og har redigeret antologien *Det pryder vel en Ædelmand. Festskrift til Carsten Porskrog Rasmussen i anledning af hans 50-års fødselsdag* (2010).